



**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	11
'Aho	Monite, 8 'Akosi 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 08 'Aokosi, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Ngaahi Ngāue ke lipooti ki he Fale Alea:
	4.1	Tu'utu'uni Fika 8/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
	4.2	Tu'utu'uni Fika 9/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
	4.3	Tu'utu'uni Fika 10/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
	4.4	Tu'utu'uni Fika 11/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukahau 'Ekisia 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
	4.5	Tu'utu'uni Fika 12/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
	4.6	Tu'utu'uni Fika 13/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus) 2021 [<i>Tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu</i>]
	4.7	Tu'utu'uni Fika 14/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
Fika 05	:	KOMITI KAKATO
		Ngaahi Tu'utu'uni:
	5.1	Fika 15/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021

		5.2	Fika 17/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021
Fika 06	:		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		6.1	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021
		6.2	Potungaue Pa'anga 2020/2021
		6.3	Potungaue Mo'ui 2020/2021
		6.4	Potungaue MEIDECCC 2020/2021
		6.5	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		6.6	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki Sanuali 2020 ki Sune 2021
		6.7	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021
		6.8	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune 2021
		6.9	Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti 'i hono fakahoko 'o e Fili Lahi 2021)
		6.10	Potungaue ki Muli 2020/2021
		6.11	Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021
Fika 07	:		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08	:		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Miniti Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu.....	7
Ui e Fale.....	7
Poaki	8
Me’a ‘Eiki Sea	8
Lipooti mei he ngāue ne fakahoko ‘i he Komiti Kakato	8
Tu’utu’uni fika 8/2022.....	9
Tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2021	9
Tu’utu’uni fika 9/2022.....	10
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021	11
Tu’utu’uni fika 10/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu fika ki he Tukupau ‘Ekisia.....	11
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia	12
Tu’utu’uni fika 11/2022.....	12
Tu’utu’uni Fakatonutonu fika 3 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021.	13
Pāloti ‘o Tali Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021	13
Tu’utu’uni fika 12/2022.....	13
Tali Fale Alea Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021.....	13
Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa’anga Hū Mai	14
Paloti’i ‘o tali Tali Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai	15
Fakamālō’ia Pule’anga Tali ngaahi Tu’utu’uni	15
Tu’utu’uni Fika 14/2022 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai.....	16
Fakatonutonu ki he Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2021	17
Fakatonutonu ki he Tu’utu’uni fika 14/2022.....	18
Poupou ki he ngaahi fokotu’u fakatonutonu ki he Tu’utu’uni fika 14/2022	18
Pāloti ‘o Tali Tu’utu’uni fika 14/2022.....	18
Me’a e Sea	19
Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021 – Tu’utu’uni Fika 15/2022	19
Fakama’ala’ala he Tu’utu’uni fika 15/2022	19
Fehu’ia mo tokanga ki he lisi ngaahi ngēue/sevesi fakangatangata ma’a e Tonga ...	21
Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai fakaivia Pule’anga tafa’aki ngoue ke tokoni’i pea nofo silini he fonua	23

Tokanga ki he mole koloa ‘a e Tonga hono ‘ave faingamālie ‘inivesi ki he muli	27
Tapou ki ha fengaue’aki fakataha mo e Pule’anga ke langa hake e fonua	28
Lipooti ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he’ene folau ki tu’apule’anga	30
Me’a ‘Eiki Ministā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku kei lahi pe hono fiema’u kau ngāue Tonga ‘i muli	31
Me’a ‘Eiki Minisita <i>MIA</i> ki he <i>qualify</i> ‘a e Timi netipolo Tala.....	32
Me’a Lord Fohe fakaafe’i e kau Memipa Fale Alea ki he huufi honau fale fakakolo	33
Tokanga ki he lele Fale koe’uhi ko e me’afaka’eiki e Kōvana malōlō ‘o Ha’apai ...	34
Pāloti hono fakaafe’i ‘a e kau Mēmipa ki he huufi fale fakakolo Puke	34
Polokalama ‘A’ahi faka-Fale Alea ki he 2022 & Tohi māhina ngāue Fale Alea	34
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he tu’unga ‘i ai mo’ungaafi.....	36
Me’a ‘Eiki Sea ki he nounou pa’anga na’e vahe’i ki he ‘A’ahi Faka-Fale Alea.....	38
Me’a Minisitā Fefakatau’aki ki hono vakai’i fakata’u tolu ‘a e ngaahi ‘elia he Tu’utu’uni	41
Tokanga ‘oku malava he Tonga ke fai e ngoue ke fakakake tu’unga faka’ekonomika fonua	42
Taukave ko e taumu’a e Tu’utu’uni ke fakaafea mai kau ‘inivesitoa ke tokoni’i e Tonga	45
Pāloti ‘o Tali Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021	47
Tu’utu’uni ki he Lesisita e Kau Ngāue Fale’i ki he Fakafuofua	47
Tokanga ki hano fakalahi atu kau memipa he Pēnolo fili	49
Tokanga ikai ha kupu he Tuutuuni ki ha tangi ‘i ha taefiemālie ki he Pēnoló	49
Fiema’u ke hā he lesisita tohi kole e kautaha pe sino fkpalofesinale memipa ai	49
Fokotu’u tanaki kupu c fo’ou fekau’aki mo ha fakamatala loi & takihala’i	50
Tali Pule’anga ki hono fehu’ia e kau ‘Ateni Seniale he Pēnolo fili	53
Tautea \$5000 pe ngāue popula he ngaahi māhina tautea ki he ngaahi fakamatala loi	53
Fu’u mahu’inga ‘aupito <i>EIA</i> taha ia ngaahi fiema’u ki he langa.....	53
Poupou kuo taimi ke ‘i ai ha Tu’utu’uni ki he Lao <i>EIA</i>	54
Kelesi	57

Miniti Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 8 ‘Akosi 2022

Taimi: 1015 – 1020 pongipongi

Sātini Le’o Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5 tatakai mai e lotu ki he pongipongi ní.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea

Lotu

(Na’e tatakai ‘e Dr. ‘Aisake Eke ‘a e lotu)

<010>

Taimi: 1020 – 1025

Kei hoko atu pe lotu

<010>

Taimi: 1025-1030

(Hoko atu e lotú.)

‘Eiki Sea: ... Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmíá mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, ‘aho Mōnite ‘aho 8 ‘Aokosi 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmíá, ‘Eiki Tokoni Palēmíá, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui ...

<002>

Taimi: 1030-1035

(Hoko atu ‘a e Taliui...)

Poaki

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliui ko e poaki ‘oku me’a tomui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, pea pehē kia ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana pea mo Veivosa Taka. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku na me’a tomui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘ene ‘Afio Tama Tu’i, Tupou VI, kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki, hangē pē ko ‘etau ‘asenita kuo mou me’a ki ai ki he toenga ‘etau fakataha ‘i he uike ni, ko e ngaahi ngāue na’e lava ‘o fakakakato ‘i he uike kuo ‘osi ‘i he Komiti Kakato, toe ke lipooti mai ki he Fale ‘i he pongipongi ni, ka kimu’a pea tau hoko atu ki he’etau ‘asenita ngāue Hou’eiki, ‘oku ou fie fakamanatu atu pē koe’uhi na’e *positive* ‘a e ni’ihi he kau ngāue ‘i Fale Alea ‘i he pongipongi ni, te u kole ke tau hoko atu pē ‘a e test ‘i he houa pongipongi ‘apongipongi pea mo e toenga ‘o e uike ni. Ke tau fakatokanga’i pē ni’ihi na’a lava ke fakahaofi’i ai ha kau Fakafofonga ‘oku te’eki ai ke nau ma’u ‘a e KOVITI 19.

‘I he hoko atu Hou’eiki na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘ia moutolu na’a mou kole taimi mai ki he pongipongi ni, te u kole atu ke mou toki me’a mai ‘i he hili ‘etau toloi mei he 12 ‘i he 2 efiafi. Ka tau hoko atu ki he’etau ‘asenita fika 4 Hou’eiki. Ko e ngaahi ngāue ki he lipooti ki he Fale Alea mei he Komiti Kakato, te u kole ki he Sea ‘o e Komiti Kakato, Fakafofonga Nōpele ‘o Tongatapu ke me’a mai.

Lipooti mei he ngāue ne fakahoko ‘i he Komiti Kakato

Lord Vaea: Mālō ho’o laumālie Sea, ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Kapineti kae 'uma'ā ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea ko e ngāue eni ‘a e Komiti Kakato ‘i he uike kuohili ‘oku pehē ni, 4.1 Tu’utu’uni Fika 8/2022, Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2021, na’e tali fakataha mo e fakatonutonu.

4.2 Tu’utu’uni Fika 9/2022, Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021, na’e tali fakataha mo e fakatonutonu ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Lord Vaea: ... 4.3 Tu’utu’uni Fika 10/2022 Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021. Na’e tali fakataha mo e fakatonutonu.

4.4 Tu'utu'uni Fika 11/2022 Tu'utu'uni Fika (3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021 tali fakataha mo e fakatonutonu.

4.5 Tu'utu'uni Fika 12/2022 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021, tali fakataha mo e fakatonutonu.

4.6 Tu'utu'uni Fika 13/2022 Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Pacer Plus 2021 tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu.

4.7 Tu'utu'uni Fika 14/2022 Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Koloamatātahi 2021 tali fakataha mo e fakatonutonu. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e ngāue ko eni kuo 'osi mālō.

Tu'utu'uni fika 8/2022

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato Hou'eiki ko e Tu'utu'uni Fika 8/2022 Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia na'e tali fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu kuo 'osi lau tu'o ua 'a e Lao ko eni 'a e Tu'utu'uni ko eni kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia fakataha mo 'ene fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. 'Oku loto kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 19.

Tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2021

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2021 Lao ki he Tute 'Ekisia Vahe 11. 'I hono ngāue'aki ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 3 'o e Lao ki he Tute 'Ekisia 2021. 'Oku fa'u ai 'e he Minisitā 'a hono tokangaekina 'o e Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ki he ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni.

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni. Ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. ‘Oku loto kotoa e Hou’eiki ki ai ko e toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu ki he ‘Eiki Palēmia tapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea fakafofonga’i pē ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga he fakamālō ko ia ko e pou pou e Fale ki he ngaahi fokotu’u fakalelei ke toe hiki hake ‘a e ngaahi tute ‘ekisia ki he ngaahi me’atokoni ‘oku ‘ikai ke mo’uilelei ki he fonua tali angi ai pē mo e faka’amu ke tokoni lahi ki he fonua fakamālō atu Sea.

Tu’utu’uni fika 9/2022

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he 4.2 ko e Tu’utu’uni Fika 9 eni ‘o e 2022. Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu na’a tau ‘osi lau tu’o ua pea ko eni ‘oku fakafoki mai mei he Komiti Kakato fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima...

<007>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Dr. Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa e Hou'eiki ki ai toko 19.

'Eiki Sea : Mālō lau tu’o 3.

Kalake Tēpile : Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021 Lao ki he Tute Vahe 11.

‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 3 ‘o e Lao ki he Tute ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Tānaki Tukupau mo e Tute ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e ngaani tu'utu'uni ko eni.

Kupu 1 – Hingoa Nounou mo e kamata ngāue’aki. Kupu si’i (1): ‘E ui ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021.

Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali kuo lau tu’o 3 ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea pea mo Taniela Likuohihifo Fusimalohi. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 19.

'Eiki Sea : Mālō Hou’eiki kuo tali ‘e he Fale ni ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu. Me’a mai 'Eiki Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu atu pea mo e Feitu’u na 'Eiki Sea kae 'uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki. Fakafofonga’i atu ai pē e 'Eiki Palēmia koe’uhi ko e poupou ‘a e Fale ki he fakatonutonu liliu ko eni ‘o e lao. Lava ai pē ke ikuna noa ‘a e fatongia e Pule’anga fakamālō atu Sea.

Tu’utu’uni fika 10/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu fika ki he Tukupau ‘Ekisia

'Eiki Sea : Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Fika 4.3 tau ‘asenita ‘a ia ko e Tu’utu’uni Fika 10/2022 Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia. Ko e tu’utu’uni ko eni na’e tukuhifo mei he Kōmiti Kakato tali fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke ne tali hono lau tu’o 2 ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto ki ai e toko toko 18.

'Eiki Sea : Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile : Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021 ki he Lao Tukupau ‘Ekisia Vahe 11. ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 3 ‘o e Lao ni ki he Tukupau ‘Ekisia ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e tākaki pa’anga hū mai mo e tute ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni.

Kupu 1 – Hingoa Nounou mo e kamata ngāue’aki. Kupu si’i (1) : ‘E ui ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021.

Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 ‘o e Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau ‘Ekisia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ‘oku tali e fakatonutonu ko eni. Ko u fakatokanga’i 'Eiki Minisitā Pa'anga ‘oku ki’i lahilahi ho’o Tu’utu’uni ‘e toki tuku atu pē ho...

<008>

Taimi: 1045-1050

Tu’utu’uni fika 11/2022

'Eiki Sea: ...faingamālie ‘enau kakato. Tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fika 11/2022 Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau ‘Ekisia. Ko eni ‘oku fakafoki mai mei he Komiti Kakatō mo ‘ene ngaahi fakatonutonu toe pē ke tau pāloti hono lau tu’o ua.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua e Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau ‘Ekisia fakahā mai ho nima mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea, 'Eiki Palēmia. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

'Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Tu’utu’uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau ‘Ekisia 2021.

Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia 2021.

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 3 'o e Lao ki he Tukupau 'Ekisia 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tuté 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko ení.

Kupu 1 Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'akí. Kupu (1) 'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko e Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia 2021.

Pāloti 'o Tali Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia 2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa e Hou'eikí ko e toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia.

Tu'utu'uni fika 12/2022

Tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fika 12/2022. Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 'osi lau tu'o ua eni pea tukuhifo ki he Komiti Kakatō fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu toe pē ke tau pāloti.

Ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e Ngaahi Tu'utu'uni hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā 'o e Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa e Hou'eikí toko 19.

Tali Fale Alea Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021.

Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021. ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 107 ‘o e Lao hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021. Fa’u ai he Minisitā ‘oku ne tokangaekina e tānaki pa’anga hū mai mo e tukuhau ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ‘ení.

Kupu 1, Konga 1 Talateu, Kupu 1 Hingoa Nounou mo e kamata ngāue’akí. Kupu (1) ‘E ui ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ‘ení ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki ‘o e Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. Loto ki ai e kotoa e Hou’eikí toko 19.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai. Kole atu ke tau hoko atu ki he ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa’anga Hū Mai

‘Eiki Sea: ... Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tuté (*Pacer Plus*). Na’e fakafoki mai eni meí he Kōmiti Kakatō pea tali kae ‘ikai ‘i ai ha ngaahi fakatonutonu. Kuo ‘osi lau tu’o ua toe pē ‘etau paloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tuté (*Pacer Plus*) fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohiifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa ki ai Hou’eikí ko e toko 19.

‘Eiki Sea: Mālō, lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus) 2021. Hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 25 ‘o e Lao ki he Tuté ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘okú ne tokangaekina ‘a e tñnaki pa’anga hū maí mo e tukuhau ‘i he lotu ki ai ‘a e Kapinetí ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ení.

Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá, kupu (si’i) 1, ‘e ui ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ení ko e Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he tuté (Pacer Plus) 2021.

Paloti’i ‘o tali Tali Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Ngaahi Ngāue Tñnaki Pa’anga Hū Mai

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku lotu ke tau tali hono lau tu’o 3 e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute (*Pacer Plus*) fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku lotu ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku lotu ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai lotu ke tali hono lau tu’o 3 ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute (*Pacer Plus*) fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā lotu ki ai, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Falé ni ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus). ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e Ngaahi Tu’utu’uni eni ‘e 4 kuo tali, me’a mai.

Fakamālō’ia Pule’anga Tali ngaahi Tu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ka e ‘uma’ā e Fale ‘Eiki, fakafofonga’i atu pe ‘a e ‘Eiki Palēmiá ka e ‘uma’ā e pule’angá ‘a e fakamālō lotu hounga mo’oni koe’uhí ko e poupou ‘a e Falé. Mea’i pe ‘Eiki Sea ko e kongā lahi ‘o e ngaahi fakatonutonu ko ení ko e ngaahi fakalelei ki he fokotu’u tu’utu’uni. Pea tñnaki atu pe ko e ‘osi atu eni sītu’a atu eni mei Siulaí ko e tñnaki tukuhau ko ia ‘a e pule’angá ‘oku fakafiemālie ‘aupito fakatatau ki he patiseti ne fo’ú ‘a ia ne hulu hake pe he tāketí pea ‘oku ‘i ai pe ko e tokoni pea mo e fakaloto lahi ka ‘oku toe ma’u ivi e pule’angá koe’uhí ko e poupou ‘oku faí. Koe’uhí ko e ngaahi fakatonutonu ko ení ko e tokoni ai pe ki he si’etau kau ngāue pea hao atu pē mo e fakamālō ki he kotoa kotoa ‘o kinautolu totongi tukuhau e fonua, si’i kaungā fua kolosi koe’uhí ko e ngaahi mahu’inga ‘o e ngaahi fatongia kehekehe ‘o e pule’angá pea mo e kakai ‘o e fonua Sea. Fakamālō atu ke a’u atu aipe ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakatō koe’uhiā ko e tatakī lelei ‘a e ngaahi talanoa’i ‘o e ngaahi lao ko ení mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ‘oku fakalotolahi ‘aupito ia ki he fonua, fakaaakeake hake tñnaki pa’anga e tukuhau e Pule’angá.

Tu'utu'uni Fika 14/2022 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai

Hou'eiki te tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fika 14/2022 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) na'e fakafoki eni meí he Komiti Kakató mo 'ene ngaahi fakatonutonu, 'osi lau tu'o 2 toe pe ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) fakahā mai ho nima hono lau tu'o 2 mo hono ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Minisitā 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilisinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea, Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Lau tu'o 3

<010>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... NGAAHI TU'UTU'UNI (FAKATONUTONU) KI HE TOUTAI (KOLO MATATAHI) 2021

LAO KI HE PULE'I 'O E TOUTAI

'I HONO NGAUE'AKI 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 15 mo e kupu 101(2)(b) 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Toutai, 'oku fa'u ai 'e he Minisitā ki hono tokangaekina 'o e Toutai, 'i he loto ki ai 'a e Kapinetí, 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'ení -

I Hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea

(*I*) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Fakatonutonu ki he Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2021

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ‘Eiki Sea ‘oku ‘oatu pē ki’i monomono ko ení he peesi 5, kupu(2)(b). ‘A ia ‘oku ‘ulu’i tohi ‘aki ‘a e Feitu’u Pule’i Makehe. ‘Eiki Sea ko e, ko e, ke, ke fakalea pē ‘i he faka-Tonga ‘ata’atā pē Sea. ‘A ia ‘oku kamata ia ko e ‘elia ‘i loto ‘i he ngaahi laine ‘oku tu’u ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi poini fakangatangata, mo hono ngaahi tu’unga fakasiokalafi ‘oku hā ‘i he mape 23 ‘o e tēpile 1, kuo pau ke hoko ia ko e feitu’u malu’i, ‘ikai ke tapui ‘Eiki Sea ‘i he taumu’a ‘o e pule’i ‘o e kolo matātahí.

‘A ia ko e fakalea ia ‘oku ngāue’aki ko ia ‘i he kupu Sea te u toe lau atu pē. Ko e ‘elia ‘i he ngaahi laine ‘oku tu’u ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi poini fakangatangata mo hono ngaahi tu’unga fakasiokalafi ‘oku hā ‘i he mape 23 ‘o e tēpile 1, kuo pau ke hoko ia ko ha feitu’u malu’i ki he taumu’a ‘o e pule’i ‘o e kolo matātahí. Ko e faka-Tongá pē ‘Eiki Sea ‘oku fai e fakatonutonú ‘oku kakato ia ‘i he faka-Pilitāniá, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’u na pea pehē kau Mēmipá. Ko e ki’i fakalavelave atu pē ki he fakalea ko ení ‘o e fakatonutonú. Na’e ‘uhinga foki e fakatonutonú ia ke, ke fakamahino’i pē ‘oku ‘ikai ko e, ko e fai e tokangá ki he kolo matātahí ka ko e ‘elia ko ē ko ē ‘oku ‘oangé ‘a ia ko e SMA ē. Pea ko e fakatonutonú ke liliu e fo’i lea ko ē ko e “o” ko e pule’i ...

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Eiki Sea ‘oku kehekehe ‘a e pule’i mo e malu’i, ‘i he’ene tu’u ko ē kimu’á pea fai e fakatonutonu ko ení, ‘oku pule’i ka ‘oku feinga’i ke ngāue’aki ‘a e lea ko e malu’i.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku na kehekehe pē ‘Eiki Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e kātaki ange Kalake ‘o ‘ai hake ki he tefito’i tu’utu’uni. ‘A ia na’e ‘uhinga ki he, ki he fo’i palakalafi pē ko ení ko e fakatātā’aki. Pule’i makehe ki he taumu’a ko hono pule’i ‘e ha kolo matātahi. He ‘oku hangē ‘oku tu’u ia ko ē he taimi ní ‘a ia ko e fakatonutonu ia na’a tau fai ko ē ‘i he kupu, ‘i he 4 ‘i he Tu’apulelulú kātaki.

Ko e ‘uhinga ko ē ‘o e “o” pea mo e “e” ko e, ko e kolo matātahí ‘oku ‘uhinga ia ki he kolo ko ē te ne tokanga’i ‘a e ‘eliá. Ka ‘i he ‘uluaki tu’u ko ē ‘o ‘i ai ‘a e “o” na’e pehē leva ia, kapau ‘e tu’u ko e, ‘o ha kolo matātahi ko e tokanga’i ia ‘e tokanga’i ‘a e kolo matātahi kae ‘ikai ko e SMA. ‘A ia na’e ‘uhinga pē fakatonutonú ia ke liliu pē fo’i lea ko ē pule’i ‘o ha kolo matātahi ke pule’i ‘e ha kolo matātahi pea ke faitatau ki he fakalea tatau pē ko ē ‘i he toenga ‘o e tu’utu’uni. ‘A ia ko e ki’i fakatonutonu pe ia na’e fai ‘i he fo’i palakalafi ko ia pe ia ko hono liliu ko ē ‘o e “o” pē ki he ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga kapau ‘oku tonu ‘eku muimui me’a ko ení ...

<002>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Sea: Ko e *SMA* pē ko e *special management area* ‘i he’ene fakapālangi ‘oku fetongi ia ki he feitu’u malu’i mavahe, ‘a ia ko e *special management area* ko e feitu’u ‘oku pule’i makehe, kehe ia mei he feitu’u pule’i makehe, ‘a ia ko ia ‘oku tonu ia ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘uhinga pehē ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke pule’i ‘oku malu’i makehe ‘a e kolo ko ia.

‘Eiki Sea: Feitu’u malu’i makehe, kae ‘oua ‘e ngāue‘aki ‘a e feitu’u pule’i makehe, ko e liliu pē ia?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea. Mālō, fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Ko e fakama’ala’ala e ‘Eua 11.

Fakatonutonu ki he Tu’utu’uni fika 14/2022

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘oku mahino pē kiate au ‘ene fakatonutonu ‘a’ana ka ko ‘eku fakatonutonu ‘aku ko ē na’e tali ‘i he uike kuo ‘osi ia ko e fo’i fakatonutonu ia na’e 1 pē ia, ko e fo’i lea ke ‘oua ‘e o, kae e, ko ‘ene fakatonutonu ‘ana ia ‘oku mahino pē ia ka ko e liliu ko ē ke mahino ange ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke tokanga’i ‘a e kolo matātahi ko e ‘uhinga ke tokanga’i ‘a e feitu’u ko eni ke malu.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o lave ‘a koe ki he liliu ko ē mei he pule’i ki he malu’i.

Dr. Taniela Fusimālohi: ‘Ikaia Sea.

‘Eiki Sea: ... ‘o fakamanatu mai ki he Fale na’e ‘i ai ho’o liliu ‘a koe ‘i he kongā kimui ‘o e setesi ‘a ia ko e to’o e (o) kae fakahū ‘a e (e).

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ‘e ha kolo matātahi.

Poupou ki he ngaahi fokotu’u fakatonutonu ki he Tu’utu’uni fika 14/2022

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni, neongo ko e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 na’e ‘osi tali pē kimu’a he Komiti Kakato. (Poupou). Tau hoko atu ki hono pālōti ‘a e Tu’utu’uni, Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Pālōti ‘o Tali Tu’utu’uni fika 14/2022

Kalake ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 ‘a e Tu’utu’uni ko eni mo ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’o Hihifo Fusimalohi, ‘Eiki Minisitā ‘o e

Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalauniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Vaea, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko e toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tali 'e he Fale ni 'a e Tu'utu'uni ko eni, me'a mai 'Eiki Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki, 'oatu 'a e fakamālō lahi 'aupito 'aupito kia kimoutolu koe'uhi ko hono tali 'a e fokotu'u ko eni koe'uhi ko e fokotu'u ko eni ke tānaki mai 'a e konga tahi ko ia 'oku ne pule'i makehe. 'A ia 'e 5 ke fakakau mai ki he 54 kuo 'osi tali pē ia mei he ngaahi ta'u ko ē kimu'a, pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi kia kimoutolu he tokoni lahi eni ki he langalanga hake ko ia 'o e toutai 'i hotau ki'i fonua. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e ngata ia 'a e 'asenita 'i he Fale Alea ko e toenga 'o 'etau ngāue Hou'eiki 'oku 'i he Komiti Kakato, 'a ia ko e ngaahi Tu'utu'uni 'e 2 'oku toe ke ngāue ki ai 'a e Komiti pehē foki ki he toenga 'o e ngaahi Līpooti Fakamatala Fakata'u na'e 'osi fakahū mai mo e Līpooti Fakamatala Fakata'u 'e 1 mei he taha 'o e ngaahi potungāue 'i he pongipongi ni Hou'eiki ka 'oku, 'e tufa atu ke mou me'a ki ai pea toki fakahū ki he 'etau 'asenita. Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(**Liliu 'o Komiti Kakato**, me'a mai Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Hoko atu e Komiti Kakato he pongipongi ni, ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 – Tu'utu'uni Fika 15/2022

Sea Komiti Kakato: ...'Asenita Fika 15/2022 Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021. Kole atu heni ke me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Kātaki e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni fika 15/2022

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu ki he 'Eiki Palēmia tēpile 'a e Hou'eiki Minisitā tapu ki he Tama Pilinisi pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fakafofonga Nōpele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea fakafeta'i ki he 'Eiki he kei laumālie 'a e Feitu'una kei a'usia e 'aho ni.

Ko e Tu'utu'uni ko eni 'e 'Eiki Sea 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e Folofola ko e Tu'utu'uni pē 'oku mahino pea 'oku nounou 'a e Tu'utu'uni ngāue ko eni 'ikai ke ngata ai pea 'oku mafatukituki pea mahu'inga ki he ngāue ko eni 'a e fonua tautautefito ki he feinga ke tohoaki'i mai ha kau muli ke nau ō mai 'o invest 'i hotau fonua mo e tokoni ki he langa fakalalakaka faka'ekonōmika. Pea ko e Tu'utu'uni Ngāue ko eni na'e tali 'a e Lao ko eni 'a e Foreign Investment Act pē ko e Invest Muli he ta'u 2020 pea na'e fai 'a e fakamo'oni

huafa ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i 'Okatopa 'o e ta'u tatau pē 2020 pea kāsete'i ai 'i Nōvema he 'aho 15 2020 pea na'e tu'utu'uni leva 'e he Kapineti 'i he Tu'utu'uni Fika 491 'i he 'aho 22 'o Mē 2022 ke fakahoko hono fa'u e Lao ko eni 'e he 'Eiki Minisitā pea paasi 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Kapineti pea mo e Lao. 'A ia ko e ngaahi me'a lalahi pē 'i he Tu'utu'uni Ngāue ko eni 'Eiki Sea tukukehe ange hono tohi mahino atu pē ia 'i he ki'i Tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi ngāue fakapisinisi na'e *reserved* pē na'e tuku makehe ma'a e kakai e fonua pea mo e ngaahi ngāue na'e tukuange makehe ma'a e kau 'inivesitoa muli 'oku fai hono faka'ai' ai ke nau lava mai 'o 'inivesi 'i he fonua ni. Pea na'e toutou fai 'a e talanoa pea mo e *consultation* pea mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, ngaahi kupu fekau'aki ke fai hano *review* 'a e Tu'utu'uni ko eni ki he *Invest* muli 'i he 2006 pea na'e toe fai mo e ngaahi *consultation* mo e ngaahi talatalanoa fekau'aki ko ia 'i 'Aokosi 2020 a'u ki 'Aokosi 2021 pea na'e makatu'unga mei ai 'a hono fakamā'opo'opo mo hono *final* 'a e Tu'utu'uni Ngāue ko eni 'Eiki Sea.

'Oku taumu'a pē ia na'e 'i ai 'a e ngaahi tefito'i ngāue fakapisinisi na'e *reserved* pē na'e tuku makehe pē ia ki hotau kāinga Tonga ka na'e toe fai hono fe'unu'aki. 'A ia 'oku 'asi mahino pē ia 'i he Tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea tautautefito ki he tēpile 1 'oku 'asi mahino pē ia ai pea mo e tēpile 2. Ko hono 'uhinga ke faka'ai' ai ke malava ke nga'unu 'a e ngaahi tafa'aki ko ia. Na'e lolotonga pē hono tuku 'i hotau kāinga mo fakataumu'aki he kakai Tonga na'e 'ikai ke nga'unu kimu'a pea na'e fakakaukau 'a e Pule'anga ke fai hano toe *review* ke tukuange 'a e faingamālie pisinisi mo e ngāue fakapisinisi ko eni ki he kakai muli kae malava ke ne hanga 'o fakatupu ha ngāue ke ma'u ngāue mei ai 'a e kakai 'o e fonua 'ikai ngata ai ka ne provide ha ngaahi service ki he kakai pea tokoni ki he langa hotau 'ekonōmika, pea ko ia 'oku hā atu pē 'i he ngaahi tēpile.

Pea ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko eni 'e 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale 'oku *base* pē ia 'i he hangē kapau te mou me'a hifo ki he 'uhinga'i lea he kupu 2 'o e Tu'utu'uni ko eni 'oku 'asi ai e lea ko e *PACSLIC* pē ko e *PACSLIC* 'a ia ko e *standard* pē ko e makatu'unga 'oku loto taha ki ai e ngaahi fonua ko ē Pasifiki pea lēkooti pea mo tu'uaki 'i he va'a fakasekelitali 'a e community ko ē 'a e Pasifiki pē SPC pea 'oku seti ia ke tau muimui ki ai.

Ko e me'a pē 'oku 'ohake ke fakatokanga'i 'e he Fale 'eiki ni 'oku 'i ai 'etau fengāue'aki pea mo e *SPC* pea ko e mēmipa kitautolu ai pea 'oku 'i ai e ngaahi konivēsio 'oku tau fengāue'aki ai pea ko e 'uhinga ia 'a e mahu'inga 'o e tu'utu'uni ngāue ko eni 'e Hou'eiki 'oku tu'u fakatatali mai ki ai 'a e ngāue 'a e fonua pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'isiū mahu'inga 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni 'o hangē ko hono ...

<007>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ko ho'o to'o 'a e ngaahi, 'a e konga 'o e ngaahi pisinisi na'e tuku fakatafa'aki ma'a hotau kāinga Tonga 'o 'oange ke malava ke kau mai ki ai mo e kakai 'inivesitoa pē ko ha kau muli 'oku nau fie 'inivesi 'i Tonga ni ka 'oku seti 'a hono ngaahi *conditions* pē ko hono ngaahi tu'utu'uni kuo pau ke nau muimui ki ai. 'A ia 'oku 'asi mahino pē ia 'i he tēpile 1 'o fakatātā'aki ia. Hangē ko e ngaahi ngāue ki he tekisi ko e fononga 'i he pasi pea ki he pasi mo e hā fua 'o e ngaahi ngāue fanga ki'i ngāue iiki 'a ia 'e malava 'e hotau kakai 'o 'alu hifo māmālie hifo ai pē ia 'o a'u ki he vesitapolo mo e fanga ki'i ngāue kehe ki he fanga ki'i 'akau pea mo e ngoue 'oku

faka'ai'ai ke tokoni mai 'a e kau muli. Pea 'oku malava ke 'asi mai hono ola 'ona ia 'i he 'aho ni, pea ko ia 'oku pehē 'a hono toe fai hono fokotu'utu'u ke fai ha me'a ki ai 'a e Fale ni pea ke paasi ka 'oku fakatatali mai ki ai 'a e ngāue ia ko ē 'a e fonua.

Ko ia Sea ko e ki'i fakama'ala'ala nounou atu pē ia 'a e lao 'a e tu'utu'uni ngāue mahino ko eni, pea 'oku ou fokotu'u atu ki he Fale 'Eiki ni. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki 'i he me'a lelei fekau'aki pea mo e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi 'i muli. Ngalingali 'oku tokamālie pē pongipongi ni 'oku 'ikai ha feme'a'aki mai mei he tafa'aki fakahahake fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni. Ko ia ai 'e fokotu'u atu, kimoutolu 'oku mou loto ke tali 'a e tu'utu'uni ko eni kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a ..

Fehu'ia mo tokanga ki he lisi ngaahi ngēue/sevesi fakangatangata ma'a e Tonga

Dr. 'Aisake Eke : Sea kātaki ko e ki'i fehu'i pē mu'a fakamolemole. Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā ' e Kapineti pehē ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki. Sea ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē. 'I he kupu ko eni felāve'i mo e fakangatangata 'i he ki'i tēpile ko eni tēpile hono 2. 'Oku felāve'i ai pea mo e tō kava. 'A ia ko e tēpile 2 foki 'oku kau mai 'a muli ia ai, ka 'oku fakangatangata 'aki 'oku kau 'a Tonga ni ia peseti 'e 30 pea kau mai leva e kau muli 'i hono..

Sea Kōmiti : Kātaki 'e Tongatapu 5 kātaki ki'i me'a hifo. Mou me'a hake ke tau ki'i mālōlō kuo hoko e taimi.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le'o Le'ole'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 hoko atu ho'o malanga.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku fakalavelave atu pē ki he 'oku mahino pē foki hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'a e ongo lisi ko ē 'e ua ko eni ko e hā e lisi 'oku tuku makehe pē ki he kāinga Tonga fakatau mo 'enau ivi fakapa'anga mo 'enau mālohinga. Ko e lisi fakangatangata foki 'a ia 'oku Tēpile 2 'oku faka'atā ia ki ha taha mei muli ke kau mai ka 'i he makatu'unga pē he ngaahi fiema'u kuo pau ke ne ha'u mo ia ke ngāue'i he fonua ko eni.

Kai kehe 'oku mahino pē foki 'oku 'i ai e ngaahi 'ū me'a ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku 'ikai ke lava ai e ngaahi pisinisi mo e ngaahi me'a pehē ka ko 'eku lave hangatonu pē au

ki he kupu ko eni tēpile ko ē lisi fakangatangata ‘a ia ko e Tēpile ia hono ua ‘a ia ko e lisi ia ‘o faka’atā ia ke kau mai e kau Tongá pēseti kā ‘oku pau ke ‘oua ‘e toe si’i hifo he pēseti ‘e 30 ‘a ‘ene *share* ko ē ‘oku ma’u ‘i he ‘i he pisinisi ko ia ‘a ia ko e kongā tolú pea ‘ikai ngata ai ka ai ha taha muli ‘e kau mai ki he pisinisi ko eni ‘oku pau ke ‘oua ‘e toe si’i ange he ua kilu nima mano Tonga kuo pau ke ne kau mai ki hono totongi ko ē kautaha ko ē ke ne fokotu’u ko ē ke fai e ngāue ko eni.

Ko e kupu tēpile ‘i he Tēpile 2 Lisi Fakangatangata kupu 3 ‘oku ‘asi ai e ngaahi ngāue ko ē ‘oku faka’atā ko ē ke kau pē ai ‘a e kau, ‘a ha taha Tonga mo muli. Pea ko e (a) Ko e ngoue’i ‘o e ngaahi vesitapolo fua ‘akau ‘i he fōtungā ‘o e hina. ‘A ia ko eni fakataha he tō hina ‘a ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku faka’atā atú ko e tō hiná.

Ko hono uá, ngoue’i ‘o e me’akaí ‘oku tolonga ‘i he fōtungā ‘o e lou’akaú. Pea ko hono ko e (c) ko e ngāue’i ‘o e kava ‘a ia ko e ngoue’i e kava kau ai mo e ngoue’i ‘o e kava. Pea ko e (d) leva ngoue’i ‘o e ‘akau lalahi mo e ngaahi ngāue ki he vaó, ‘akaú ‘oku felāve’i mo e hiapó mo e ahí.

Sea ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘eku fakafehu’i ko u tui koe’uhí ko e ngaahi me’a eni ia kou vakai ‘oku fai holo ia ‘e he kāinga Tonga ‘a e ngāue ko eni. ‘Oku ou lave’i ‘aupito ‘e au hangē ko e tō kava mo e ngaahi me’a ko ‘eni pea ‘oku mahino pē foki ‘oku ‘i ai pē mo e kau Tonga ia ‘oku nau ‘osi ko e liliu kakai Tonga kakai muli kuo nau ‘osi liliu Tonga mo nau ngāue he kongā ko ia ka ‘oku fehu’i pē au ia koe’uhí ko e hā e me’a kuo toe faka’atā ai e kongā ko eni hili ko ia ‘oku malava pē ‘e he kāinga Tonga ke nau fai e ngāue ko eni. Pea koe’uhí kapau ko e me’a foki ia ‘e taha ko e hā e tefito’i ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke lava ai he kāinga Tonga ko u tui pē na’e fai ha savea mo e talanoa ko e hā e tefito’i ‘uhinga ka ‘oku lahi foki e ngaahi ‘uhinga hangē ko e me’a fakapa’anga. Ka ko u tui ko e nō ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ave ko eni ki he Pangikē Fakalalakaka ko u tui ko e ngaahi me’a ia ki he, ke ne tokoni’i e tafa’aki ko ia Sea kai kehe ka ko ‘eku foki mai ko ‘eku tefito’i fehu’i ia e ngaahi kongā ko eni. ‘Oku ‘ikai ke u lava au ‘o lave’i ko e hā ‘a e fokotu’utu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue fo’ou ke ai ha polokalama tō lou’akau mo ha ngaahi me’a pehē ka ko u lave pē au koe’uhí ko e ngaahi ‘elia eni ia, lou’akau, tō kava mo e hiapo mo e ahi ‘oku hangē ‘oku lava pē he mātu’a Tongá ke kau ia he lisi ko ē ‘uluakí Tēpile 1 ke ‘i he tafa’aki ko eni ki he lisi tuku makehe Sea. Ko e ki’i ‘eke fakamahino pē ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘oku mo’oni ‘aupito pē me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga ka ko e hangē pē na’a ku lave ki ai ‘anenaí na’e ‘osi, ‘osi fai ‘a e fepōtalanoa’aki ia pea mo e sekitoa ko eni kau ai pea mo e kau ngoue he ko e ngaahi ngoue ko eni na’e tuku fakatāfātaha pē ia ki hotau kāinga Tonga. Pea kuo laui ta’u ‘oku ‘ikai ke hā mai ha’ane nga’unu ‘a’ana kimu’a. Pea ‘i he’ene pehē na’a nau felotoi leva ‘i he talanoa mo kinautolú fēfē mu’a ke lava ke *attract* mai pē ke tohoaki mai ha kau ‘inivesitoa ke nau ō mai ‘o *invest* he tafa’aki ko eni mo nau tokoni ke fakakake ki ‘olunga.

‘I he taimi ní ‘oku te’eki ai pē ke ‘i ai ha kakai ia ke nau *interest* ke nau ō mai ‘o *invest* ‘i he tafa’aki ko eni. Te u ‘oatu pē ‘a e ki’i fakatātā ki ai hangē ko eni ko e kava hono ‘ohake ko ē he Fakafofonga ko e ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e kava Tonga he taimi ni pea mo e ngaahi fiema’u ‘a e māketí kuo hikihiki tō ia ki he tu’unga ia ‘oku fu’u ma’olunga ‘aupito. ‘I hono ‘ai mahino ko ‘Amelika ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘oku ‘ikai ke tali ‘e ‘Amelika ia ha kava ke hū atu mei Tongá ni ki he ngaahi māketi ko ē ‘oku fakataumu’a ngaahi māketi lalahí tukukehe ange hotau kakai Tongá. He ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘etau ‘ū *facility* ke a’u ki ai.

‘I he taimi ní ko e pa’anga lahi ‘oku fakamoleki ‘e he Pule’angá mei he’ene patisetí ke tokonia mo fakaivia ‘a e kau tō kavá ko hono ‘uhingá ke nau maa’usia ‘a e fiema’u ko eni ‘a ‘Aositelēlia ‘i he’enu fakava mai ko ē māketí ki he kavá. ‘I he’ene pehē ‘oku fiema’u ha kau ‘inivesitoa ke nau ō mai ke nau hanga ‘o tokoni hono *upgrade* ‘a e ‘ū *facility* ko ē ‘a e tō kavá pea nau fakapa’anga hono *process* ‘o fakatatau ki he ivi fakangatangata ko ē ‘o e Pule’angá.

Ko e me’a tatau ‘oku fai ki he ngaahi ngoue vesitapoló ke ‘unu atu ai pē ke a’u ki hano *process*. ‘A ia ko e taumu’á ia, kuo ‘osi mahino pe hangē ko e me’a ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofongá. Na’e tukuange ‘a e faingamālie ko eni ‘ata’atā ki he kāinga Tongá ka kuo laui ta’u ‘a e hā mahino mai ‘oku ‘ikai ke nga’unu ki mu’a. Pea fai e fepōtalanoa’aki mo kinautolu ‘i he 2021 mo e 2020 pea mahino mai ko ‘enu fakamālie fiema’u ha fakaivia fakapa’anga. Ko e *condition* ‘oku setí ko e invesitoá pe eni ‘e ‘ikai toe si’i he 250,000 e pa’anga ke ne tuku maí. He’ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o ma’u kakato ‘a e pisinisi ko iá pe ko e tō kava ko iá ka ko e kongá te ne hanga ‘o fakapa’anga pea luelue māmālie ai pe ‘o hangē ko ‘ene angamaheni ‘i ha fa’ahinga founa.

Ko e me’a pangó pe ko e mahino mai ko e kava ko ‘etau ‘akau tu’ufonua, ko e hiapó. Ka ‘oku tau nga’unu atu nautolu ia ki ha taimi ke fakalalakaka’i pea ke me’a ngāue’aki ‘a e ‘aonga ko eni ‘o ‘etau ngoue tu’ufonua ko ení ke ma’u mei ai ha mo’ui ‘a e kakai e fonuá. Pea ‘i he *consultation* ko ení mo e talanoa mo kinautolú ‘oku nau loto ki ai ‘i he ngaahi savea kuo fai ‘e he potungāue kuo nau a’u kiai. Kuo nau tui pea nau loto ki ai pea ‘oku fai pe fepotalanoa’aki pea mo e Potungāue Ngoué ‘oku ‘i ai pe ‘enu fokotu’utu’u ki ai ‘a e Potungāue Ngoué.

‘E malava pe ke toe fai ha sio ki ai ‘amui, ka koe lao foki ko eni mo e tu’utu’uni ko ení ke fakatokanga’i ‘e he Fale ‘Eiki ni ‘oku fakataumu’a ia ko e ‘inivesi Tongá. ‘A ia ko e kongá ia e feinga ‘a e potungāue pea mo e mape folau ‘a e Pule’angá ke faka’ai’ai ha kau ‘inivesitoa ke nau ō mai ke ‘inivesi hotau fonuá, tokoni ki he’etau ‘ekonōmiká. Pea nau ngāue’aki ‘a e ngoue pea mo e koloa ‘oku malava ke fakahokó ‘i hono fengāue’aki pea mo hotau kakaí. Mahalo ko e ki’i tali pe ia ‘oku lava ‘atu ki he fehu’i ‘a e Fakafofongá mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a Tongatapu 2

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai fakaivia Pule’anga tafa’aki ngoue ke tokoni’i pea nofo silini he fonua

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu ki he Feitu’u na Sea, ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakatō Sea ko e ki’i tānaki fakatonutonu pe mo e ki’i tokoni ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’aki. Sea kātaki ko e me’a hifo ki he peesi 5 ‘i he kongá 5, fokotu’u ‘o ha taha fakatonutonu. Kupu (si’i) 2 a, fakafofonga lao ma’olunga ‘okú ne

ma'u 'a e taukei 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e 10 'i he tu'unga ko iá. Ko u tui mahalo 'oku tonu ke tãnaki atu e fo'i lea ko e pe 'i he 'osi 'a e fo'i sētesí. Pe taha pisinisi 'okú ne ma'u 'a e taukei fe'unga 'i loto 'i he sekitoa fakapisinisi. Pea ko ena 'oku 'asi mai ai pe 'i he konga ko iá. Ko e ki'i fakatonutonu pe, Sea ka ko u fie lave atu ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 fekau'aki mo hono faka'atã 'o e kau mulí ke òmai 'o kau ki he tō 'o e ngaahi 'akau ko eni 'a eni na'e taimi ko ē na'e ngata pe 'i he kau Tongá.

'Oku faka'ofa'ofa pe fakakaukau 'a e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitã ka na'e pehē foki 'e he 'Eiki Minisitã ko e palopalema hení ko e 'ikai ke 'unu ki mu'a 'a e ngāue 'a e kakai Tongá. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 5, kapau ko e palopalema ia, na'a tau fai nai ha ngāue fe'unga ke fakaivia 'a e kakai Tonga ko eni 'oku nau tō e lou'akaú pehē ki he kavá, pehē ki he hiapó mo e ahí ke nau fai e ngāue ki he tu'unga ko ē 'oku fiema'ú ka e 'oua 'e ò mai e kau mulí ke nau omi 'o fai e ngāue ko ia he 'oku lava lelei pe 'e he kau Tongá.

Sea ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ko eni ko e vāhenga Tongatapu 2 'oku lahi 'a e kole mai 'a e 'ū kulupu, kulupu kakai fefine pehē ki he ngaahi kulupu fakalalaka ke tokoni 'i kinautolu ki he tō 'enau lou'akau mo 'enau hiapo ki he 'enau ngaahi ngāue pea 'oku fai e tokoni ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... nautolu ka 'oku ou tui mahalo ko e tokoni pehē kapau na'e, na'e fakaivia mai he Pule'angá 'etau kau, 'etau kau kakai ko eni 'i Tongá ni 'oku nau fai e ngāue ko iá ke nau, fakasēniti mo e me'a ke lahi ange 'enau toe tokanga ki aí. Lahi pē ngaahi founa kehekehe ke faka'ai'ai ai kinautolu ke nau tō e ngaahi 'akau ko eni ke lahi. Ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'á na'a, na'a 'ohovale pē kuo lisi ha taha muli ia ha fu'u konga kekeke lahi 'aupito 'o tō ai e lou'akaú pea mo e, pea mo e hiapó mo e ngaahi 'akau ko ia 'oku, 'oku 'aonga ki he kakai Tongá. Pea ko e mahalo ko e, 'ikai ke tu'u, 'e tu'u fakatu'utāmaki leva ki he kakai Tonga ko eni 'oku ma'u 'enau mo'uí 'i he ngaahi, 'i he ngaahi 'akau ko eni.

Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Minisitã fekau'aki mo e kavá, na'e me'a foki 'o pehē 'oku 'ikai ke a'u 'a e, hono *process* e kavá ki he tu'unga ma'olunga 'oku fiema'ú he ngaahi māketi 'i 'Ameliká. Pea ko ia ai 'oku ui mai e kau 'inivesitoa muli ke ò mai 'o, 'o fai e ngāue ko iá. 'A ia ko e ò mai 'a e kakai ko iá 'e ò leva 'etau kau ngoue kavá 'o fua 'enau kavá kia kinautolu ke fai hono *process*? Ko e me'a 'oku ou hoha'a ki aí pe ko e hā 'oku 'ikai ke tokonia ai he Pule'angá ke fokotu'u ha fu'u ngāue'anga pehē pea ò atu leva e kau Tongá 'o fua ki ai 'enau, 'enau kavá mo 'enau ngaahi me'a ko iá pea nofo pē 'a e sēniti kakato pē 'i Tongá ni. 'A ia ko e hoha'á pe ia telia na'a, na'a a'u ki ha taimi kuo 'ikai ke toe 'i ai ha kakai Tonga ia ke nau fai e ngaahi ngāue ko eni kae ma'u kotoa ia 'e he kau mulí. Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitã Fefakatau'aki: Mālō Sea. 'Oku mo'oni pē me'a 'oku 'ohake he Fakafofongá ka ko e, ko hono tokonia ko ē kau ngoué 'oku, ko e me'a pē ia 'oku fakahoko pe ia 'e he Pule'angá 'i he taimi kotoa pea 'oku fai pē ia. 'Oku 'ikai pē ke 'i

ai ha taimi ia ‘e tuku ai hono tokoniá ka ko e me’apangó foki ‘oku tau, ‘oku mou mea’i pē Hou’eiki pea mo e Fale ni ‘a e fonuá ni ko hotau ki’i fonuá ko e fonua masiva. ‘Oku tau faka’amu ke ‘i ai ha pa’anga ke tau kakapa atu ke paki mai e fetu’ú kae malava ke, ke ne fakakakato ‘etau ‘ofa mo ‘etau fie tokoni ki he fonuá ka ko e ivi ia e Pule’angá ko hono ngata’angá ia.

Ko e taumu’a foki e ‘inivesimení ke fakatokanga’i pē he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakató ke toe tǎnaki mai ki he ivi e fonuá. Ko ‘enau ō mai ‘o ‘inivesi ko ē ‘i heni ha kau muli heni ‘oku nau ō mai. He ‘ikai ke ngata ‘enau ‘omai ‘a e ngaahi asset ‘o fokotu’u heni ‘omai mo e pa’anga pea ‘e toe tokoni ia ki he, ki he ‘ekonōmika e fonuá. ‘Oku lolotonga fakahoko pē ‘e he Pule’angá ia ‘a e ngāue tatau ‘oku mau lolotonga ngāue ki hono langa, kumi e tokoni ke langa e ngaahi fale *pack*, ko hono faitokonia hono *upgrade* e ngaahi *facility* ko ē kava, ka ‘e fai pe ia ‘o fakatatau mo e ivi lolotonga e fonuá.

‘I he taimi tatau ‘oku tau nga’unu ‘i he ngaahi ‘aho ko ē na’e ‘ikai ke fu’u fēfē ‘a e māketi ko eni ki he kava. Na’e ‘ikai ke fēfē ‘a e māketi ki he ahí, na’e ‘ikai ke fu’u fēfē ‘a e māketi ko eni ki he tutu. Ka ‘oku tau nga’unu he ta’au fakamāmani lahi pea ‘oku fiema’u leva ke tau hikihiki tō. Ka ko e hikitō ko iá kuo pau ke fiema’u ke tau *attract* mai pe te tau tohoaki mai ha kau ‘inivesitoa ki he fonuá ni.

Hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki aí ‘oku te’eki ai. Neongo e fokotu’u e tu’utu’uni ia ko eni ka ‘oku te’eki ke ‘i ai ha kakai ia te nau ō mai ‘o ‘inivesi. Pea ko e faka’amu ia ke nau ōmai ‘o tokoni mai ki he tokoni ko eni ‘oku lolotonga fakahoko he Pule’anga. Ko e potungāue ‘a e motu’á ni na’a mau fakamole ‘i he ta’u fakapa’anga faka’osinga e ta’u fakapa’anga ko eni kuo’osí ‘a e pa’anga ‘e meimei miliona hono tokonia ke *upgrade* e ngaahi *facility* ‘i he kava tautautefito eni ki Vava’u pea mo ‘Eua. Pea ‘oku ‘ikai ke malava he ivi e Pule’angá. Ko e patiseti hokó, neongo ‘oku toe tukuange mai ‘e he Minisitā Pa’angá ‘a e pa’anga ki ai ka ‘oku hikihiki tō pē ‘a e fiema’u ia ‘a e māketi.

Ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘omai ‘e ‘Aositelēlia he taimi ní ‘oku nau fakangatangata mai pē ‘o nau talamai, sai te mau fakangofua atu ki he tu’unga fakahaisini ‘oku ‘i ai e ngaahi *facility* te mau, te mou *process* mai ai pea ‘e *label*. ‘A ia ‘e ‘alu hangatonu pē ki he māketi ‘Aositelēlia ‘oku nofo pē ia ‘i he komiunitī Tongá pea pehē ki he kainga ‘o e Pasifikí. Kapau te tau hū hangatonu ki he ngaahi *supermarket* ki he ngaahi kautaha faito’o ‘a e *pharmaceutical companies*. Kapau te tau hū kātoa ‘e toe hiki tō ‘a e tu’unga ‘o e fiema’u. ‘Oku fiema’u ha kau ‘inivesitoa ke nau tokoni mai.

Ko e, na’a telia na’a takihala’i ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke fai he Pule’anga ha ngāue pe ‘oku tau, pe ‘oku tau tukunoa’i ‘a e si’i nautolu ‘oku nau tō e lou’akau, tō e hiapó ‘i he ngaahi polokalama faka-Fale Alea mo e ngaahi polokalama ‘a e ngaahi vāhengá ‘o fai hono tokangaekina. ‘Oku fai e fengaue’aki mo e Potungāue Ngoue ki ai pea ‘oku hokohoko lelei ai pē ‘enau ngāue ko ia. Ka ko ‘etau talanoa eni ‘i ha fei, ‘i ha tafa’aki ke nga’unu ki ...

<002>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... kimu’a, talamai hangatonu pē ‘e he ngaahi condition ko eni ‘oku ‘ikai ke nau ōmai ke pule’i kakato ka ‘oku na u fie ngāue’i mo ha, fengāue’aki

pea mo e kau Tonga ke fakahoko 'a e ngāue ko eni, he 'ikai ke na u ōmai nautolu 'o tō, ko 'enau ōmai ke tokoni 'i he tafa'aki hono *process* tokoni 'i he *facility*, tokoni 'i hono fakamāketi pea mo e ngaahi alā me'a pehē. Ko e pōini ko ē ki hono fakatonutonu ko eni 'a e kupu 5 'i he tui 'a e motu'a ni 'oku mahu'inga pē 'ōmai 'oku tonu pē 'a e hū ia 'a e (pē) 'i he (b), ka ko e 'ai ko ē ke Fakafofonga Lao Mā'olunga 'oku ne ma'u ha taukei 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e 10 tu'unga ko ia 'oku talamai pē 'i he semi-colon ia 'oku 'i he anga maheni ko ē 'a e tu'u 'a e ngaahi lao 'oku tonu pē. Pea ko ene toki hū mai *pē* ko ē 'a e pē 'i he palakalafi (b) pea 'oku tonu leva 'ene tu'u ai.

Kae kehe ko e anga ia e tu'u angamaheni ko ē hono fokotu'utu'u ko ē ngaahi lao, ka ko hono, ko e fokotu'u ko ē 'a e Fakafofonga 'oku 'ōmai kapau 'e tānaki 'a e (pē) ki ai 'e kei sai pē, ka ko e, 'i he'ene angamaheni 'e toki hū ia 'i he fika 2, 'a ia ko e tu'u anga maheni pē ia, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eua.

Dr. Taniela Fusimalohi: Sea, mālō 'oku ou fakatapu atu pē ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa. Ko e konga mahu'inga foki eni he koe'uhi ko e, 'oku felāve'i eni ia mo e ngaahi issue kehe pea 'oku totonu pē ke ta u lava pē 'o vakai atu he 'aho ni ki ha ngaahi ola koe'uhi ko ha'atau tali 'a e kupu'i lao ko eni.

Ko e 'uluaki ko e, ko ene tu'u foki ko ē hono fakalea 'oona ia ko e, ko ha taha Tonga ke 'i ai ha'ane totonu 'oua 'e toe ma'ulalo he peseti 'e 30. Ka 'oku mahino foki 'oku 'i ai 'etau kau Tonga 'atautolu 'oku nau nofo 'i muli 'oku nau kei tangata'i fonua Tonga pē ka 'oku ala lava pē ke nau fai ha investment 'i heni, ka 'oku 'ikai foki ke nau sio mai kinautolu ko ha me'a ke na u ōmai 'o 'inivesi ai 'enau Pa'anga.

Ko e anga eni 'eku vakai he koe'uhi he ko e sekitoa ko eni 'oku 'i ai pē hono fakangatangata kae tautefito 'eni ki he ngoue ko eni ko e kava pea mo e ahi, pea mo e vesitapolo. 'I he a'u ki he tu'unga 'e teke ki tu'a 'a e fa'ahinga kae hū mai 'a e fa'ahinga ki loto 'o to'o. Hangē pē ko eni 'oku hoko ko ē 'i he sekitoa ko ē 'o e retailer, na'a tau faka'atā pea ko eni ko e faingamālie 'e to'o ia pē 'oku lolotonga to'o ia 'e kinautolu 'oku 'i ai ko ē 'enau pa'anga. 'A ia ko e me'a 'uluaki ia ko ē ko ē 'e hoko, 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fakatātā ia 'oku tau ma'u 'i he hoko ha fa'ahinga tukuange pehē'i 'o faka'atā.

Ko hono ua 'oku ou feinga au ke u fakakaukau ki he me'a ko ē 'e hoko 'i he kelekele. Ko e me'a ko eni 'oku hoko koē 'i he sekitoa retailer 'etau sio ki hono lisi koē 'o e ngaahi kelekele ko e kelekele 'o e kakai Tonga ke fai ai 'a e fakapisinisi pehē ni 'i hono faka'atā. 'I he tu'unga ko eni ko e ngaahi ngoue lalahi foki eni pea 'oku tau sio atu tautolu hangē ko e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā 'e a'u ki he tu'unga kuo hiki e scale hono tō 'o na ia ke to ke lahi ange ke fakakomesiale ange. Ko hono mo'oní leva 'e tukuange ki tu'a ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e kelekele 'oku mahu'inga ia 'i he Lao e Kelekele ki'i fo'i lea pē 'e taha. Ko e ma'u ko e ma'u 'e te kelekele. Ko ho'o 'uhinga ko ena 'e 'osi hano lisi 'oku makatu'unga pē ia 'i he tokotaha ha'ana 'a e kelekele 'a e fakapotopoto kiate ia ke ne lisi, ka 'oku 'ikai ke pehē 'e 'osi 'a e kelekele ia hano lisi, makatu'unga pē ia he tokotaha ha'ana 'a e ma'u kelekele ke lisi ha'ane kelekele, mālō.

Tokanga ki he mole koloa ‘a e Tonga hono ‘ave faingamālie ‘inivesi ki he muli

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ‘oku ou, mahino pē ia ko e totonu faka-Konisitūtone ha taha ki hano kelekele, ka ko e poini ‘oku ou feinga au ke u nofo ki ai kapau te tau faka’atā eni ‘oku mahino pē hono ola faka’ekonomika, ka ko hono ola ko ē ko ē ‘e hoko ko ē ‘i hotau kakai ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ko ē ki ai pea mo e me’a ‘oku nau ma’u ko e kelekele pea ‘oku ‘osi ha pē ia ‘i he taimi ni he kamata ke a’u atu ‘a e ngoue ki he ngaahi tafa’aki ko eni ‘o to ‘o lahi ange. Ko ‘eku anga ia ‘eku vakai atu ‘aku ia ko kinautolu ko ē ‘e ha’u ki he sekitoa ko eni ‘oku ou tui pē ko e sekitoa eni ‘e ‘i ai ‘a e kau Siaina ‘a e tafa’aki ko eni pea ‘oku ‘i ai foki ‘enau pa’anga pea mo e alā me’a pehē, ‘e tō ke toe lahi ange pea ‘oku ou tui ko e ‘i tu’a ko ē ha fa’ahinga ‘i he sekitoa ko eni mo e ngaahi maketi ‘e *depend* ia ‘i he me’a ko ē ‘oku nau ma’u ‘i he capital ko ē ‘oku na u ma’u. Ko e talaatu ko ē ke fai ‘a e *investment*, ko hai ko ē ‘oku ne ma’u ‘a e pa’anga ko eni pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e ‘i ai ha kakai Tonga ‘oku tokolahi ia heni ke na u hanga ‘o fai ‘a e *investment* ko eni, kuo pau ke ha’u ‘a e tokotaha muli ia ke ne hanga ‘e ia ‘o *take over* e ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Dr. Taniela Fusimālohi: ...*investment* pea ‘oku ou tui ko e mole ia ‘a e fanga ki’i faingamālie mei hotau kakai ‘i he taimi ko ē ‘oku nau ngāue ai ‘i he fanga ki’i ngoue ‘oku toe iiki ange mo ma’u mei ai ‘enau mo’ui ko e fakatau atu mo e ngaahi ngoue ko eni mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘oku mo’oni pē ia ‘a e ...ki ha kakai tonga ‘i muli ‘oku nau faka’amu ke nau ō mai ‘o invest he tafa’aki ka ‘e mole ‘enau faingamālie. ‘Eiki Sea ko e talu ‘a e hiki māketi ko eni ‘a e kava mo ‘ene ava mai mei ‘Aositelēlia ko e kakai ko ē ‘oku nau *interest* hono faka’eke’eke mai ke nau invest he tafa’aki ko eni ko e kakai Tonga ‘ata’atā pē. ‘Oku te’eki ai ha muli pē te ne hanga ‘o *approach* ‘a e potungāue pē te ne faka’eke’eke mai pē ‘oku ‘i ai ha’ane fa’ahinga interest ke *invest* e tafa’aki ko eni ko e kakai Tonga ‘ata’atā pē, ka ‘oku te’eki ai ...kau tonga ‘oku nau nofo muli kau tonga ‘oku nau konga Tonga ka ‘oku fuoloa ‘enau nofo muli ‘oku te’eki ai ha taha ‘e ngāue mai ke *invest*, ka ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he potungāue ‘oku fakatokanga’i pē ia ‘e he Pule’anga ka ko e taumu’a ko ē ‘o e Lao ko eni hangē pē ko ē na’a ku fakahoha’a ki ai ‘anenai ko e feinga’i ke tau faka’ai’ai ha kakai ke nau ō mai muli ke nau ō mai ‘o *invest* ke langa e ‘ekonōmika ‘o e fonua ‘i he fu’u tu’unga tō lalo ko eni ‘oku tau a’u ki ai ‘i he taimi ni ‘i he fakatamaki ko ia ‘o e tsunami ‘a e fakataputapui Koviti. ‘Oku fakavave ‘a e potungāue mo e Pule’anga ke fakahoko e ngāue ko eni ke ‘unuaki e ‘ekonōmika ‘a e fonua kimu’a pea ko e fokotu’u atu ia Sea pea mo e kole ki he Fale ‘eiki ni ke tau tali mu’a ‘a e Tu’utu’uni ko eni kae lava ke nga’unu ‘oku ‘ikai ko e faka’osi pē ia ‘e malava pē ke toe fai ha no monomono kae malava ke nga’unu he ‘oku faka’ofa ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fonua mo e tafa’aki ngoue pea mo e kakai pea ‘oku nau fiema’u ha tokoni ‘i he taimi ko eni. Ko ia Sea ‘oku pehē ‘a e kole pea mo e fokotu’u atu ki he Fale ‘eiki ni tukuange mu’a ha faingamālie ‘a e Tu’utu’uni ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Hou’eiki ‘o Tongatapu.

Tapou ki ha fengāue’aki fakataha mo e Pule’anga ke langa hake e fonua

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Sea, Sea mālo ho’o laumālie lelei kei ma’u ho Sea, pehē ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Sea ‘oku ta’utu pē heni pea ko u fanongo ki he feme’a’aki pea ‘oku ou manatu ki ‘aneafi na’e fai pē foki e feinga ki he *kau investor* ke o mai ‘o hakeaki’i ko e taha ia e ngaahi me’a na’e fiema’u ‘e he Tama kuo Unga Fonua ‘e Tupou VI pea na’e ‘i ai ‘a e kakai na’e fai ‘a e fengāue’aki mo *kinautolu* ka koe’uhí ko e ngaahi me’a ‘oku tau a’u mai ki he ‘aho ni kapau na’e fakahoko ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘aneafi he ‘ikai ke tau ‘i he tu’unga ko eni he na’e tatau pē ‘a e tu’unga ‘aneafi mo e taimi ni. Ka ‘oku ou fakamanatu atu pē ko e tu’unga ‘aneafi na’e 7 miliona pē ‘ilo pē he Fakafofonga Fika 5 ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga he taimi ko ia.

Kaikehe ko e me’a pē ko u kole atu Pule’anga sai pē tautolu pē ka ‘oku tau o mai leva ‘o fakalele ha ngāue ma’a e Pule’anga pea tau pou pou ko e fokotu’u ia ‘a e Pule’anga pea ‘oku tau ‘amanaki ‘e nga’unu ‘a e vaka he ‘oku tau falala atu ki he Pule’anga ko e me’a eni ke fai kae ‘oua te tau fokotu’u ha me’a pea toki o mai ‘o lau pehē mo pehē koe’uhí he ‘oku tau kei palopalema ka ‘ikai ke fai te tau kei palopalema pē he ta’u ka hoko mo e ta’u ka hoko. Ka ko e anga ‘eku ta’utu ‘o sio he me’a fanongo ki ai ‘oku ‘osi ‘ilo pē he Minisitā Leipa homau taimi ‘a e fai e ngāue ki ai ka na’e ‘ikai ke fakahoko he koe’uhí na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau kehe ia mei he ngaahi potungāue mo kinautolu Pule’anga na’e ngāue ‘i he ‘aho ko ia.

Kaikehe ‘oku ou kole atu ka tau ngāue pea ngāue fakataha he ko e Pule’anga pē ‘e taha he ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke hakeaki’i ‘a e tu’unga faka’ekonōmika hotau fonua he ‘oku tau kei palopalema pē talu mei he ‘etau kamata mai ‘a e liliu Pule’anga pea ko ia ‘okuko e tu’u ko eni hangē ko e hiapo ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ‘e Falanisē mo Tahiti ‘a e ...

<007>

Taimi: 1200-1210

Lord Tu’ivakanō : ...‘etau hiapo he ‘oku tau ngaahi pē foki ‘a e feta’aki ‘a e me’a ko eni hinehina he ‘oku fiema’u ia ki he’enu *art* mo e hā fua ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e me’a foki ‘a e Pule’anga ko e hā ‘a e founa ‘e ‘ave ai ke uta ‘a e ngaahi me’a ko ia ka ‘oku tonu pē ke fai ha ngaahi fakatotolo ‘a e ngaahi me’a ko ia. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he, he ko ‘etau ngaahi ngatu ‘atautolu ia ko e ngaahi me’a lalahi ko tautolu pē Tonga ‘e fiema’u ‘a e me’a ko ia. ‘Oku fiema’u ‘a e ngaahi me’a ‘e lava ke ma’u ai ‘a e pa’anga. ‘Ave ki muli ‘oku ‘i ai ha māketi ‘i Nu’usila ‘Aositelelia ‘ave ki ai fai ‘a e fengāue’aki ‘atautolu Tonga. He ko e me’a pē ia ‘e fai’aki ‘etau ngaahi ouau.

Kae kehe ‘oku lahi pē ngaahi me’a ka ‘oku ou tui hangē ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga ko e me’a ia ia ‘atautolu. Ko tautolu pē Tonga ke tau fai ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e me’a pē ‘oku tau sio ki ai ‘e lava ke mou hanga ‘o *maintain* ‘a e fo’i me’a ko ia he ko ‘etau o mai ko eni ‘o fakataha ko eni, mahalo ko e māhina pē ‘e taha ‘e lava ke *provide* mai ai ‘a e me’a ko ena pea ko e ‘osi pē māhina ‘e 1, 2 3 hoko mai ia kai ke kei ma’u ‘a e kouta (*quota*) ia ko ē ‘oku fiema’u. ‘Oku fiema’u tautolu ke tau lotolahi ‘i Tonga ke tau fai ‘a e ngāue, pea lava ke tau hokohoko fai e ngāue, ko e me’a ia ‘oku fai

mai ai e falala ‘anautolu ‘i muli kia kitautolu. Pea ka ‘ikai fai e me’a ko ia te tau kei pehē pē. Te tau kei ō mai pē ‘i he ta’u ki he ta’u ‘o fakataha ke hiki e me’a ka ‘oku ‘ikai pē ke fu’u fai ha me’a.

Ko ia ‘oku ou kole atu pē ko u pou pou atu pē ki he Pule'anga ho'omou ngaahi fokotu'utu'u. Ka ‘oku ou manatu ki he taimi ka ‘oku fai leva ‘e ha Pule'anga ha fokotu’u pea tau pou pou he ko e anga ia ‘etau taukave’i he ko e Pule'anga pē ‘e taha.

‘Oku ai ‘a e pou pou atu ki he Minisitā mālō e ngāue pea ko u tui ko e ngaahi me’a eni ke tau pou pou ki ai. Ka ‘oku ai pē ha ngaahi fakalelei mo ha me’a ‘e lava ke fokotu’u atu ka ‘oku ou fokotu’u atu mālō.

Sea Kōmiti : Me’a mai e 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō ‘aupito 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato pea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he kau Mēmipa. Ko u fakamālō lahi heni ki he Fakafofonga Tongatapu 2 ‘i he pou pou ko eni mo e fakalotolahi ki he fokotu'utu'u ngāue ko eni ‘oku fai. Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou feinga foki ke fakamahu’inga’i ‘a e ngaahi tu'utu'uni ko eni, he ko e taimi ko ia ‘e paasi ai, pea ‘e lava leva ke tau kau atu ai ‘i he... ko ‘eku fakatātā pē eni ki he ahi. Ko e mo’oni ‘oku tō pē ia ‘e he kāinga pea ‘oku nau tau'atāina ki ai. Ka ko e taimi ko ia hono fakamahu’inga’i, he ka ‘alu atu pē ha Siaina ia ko ‘ete fu’u ahi te te fa’iteliha pē kita ia hono totongi. Ka ko hono mahu’inga ko ē ‘o e kau atu ko eni ‘a e ongo Potungāue te na kau atu hono fakamahu’inga’i. He ‘oku lava ‘e he tafa’aki ia ko eni ‘o e Potungāue Ngoue ‘o tala ‘a e motu’a ‘a e fu’u ahi pea mo e kakano ko ē ‘i loto ko ē ‘oku mahu’inga’ia ko ē ke fakatau atu. Pea ‘e lava leva kapau ‘e ma’u ha fo’i kautaha. He ‘ikai ke toe fakamahu’inga’i noa’ia ke ha’u pē ha Siaina ia ‘o ‘oatu ha 5000 ki he fu’u ahi ia kuo ta’u ‘e 20 ki ‘olunga. ‘Oku fu’u fakavalevale ‘aupito ia. Ka ko ‘ene mahu’inga ē ‘a e kau atu ko ē ‘a e Potungāue ki ai, ke ‘ai ha tu'utu'uni ko ē ke ma’u ai ha fua mo ha tupu lelei ma’a e fonua.

Ko e me’a ‘e taha 'Eiki Sea ‘oku ou fou mai ai ‘i he taimi ni, ‘oku ou fakatokanga’i ko e ‘ū lālānga mo e koka’anga ‘oku kau ia he mamafa kiate au ‘i ha’aku fiema’u ha fa’ahinga tautautefito ko ha me’a hinehina pē ko ha ngatu. Ka ko ‘ene, ka ‘oku mahu’inga tautautefito ki he hiapo he ‘oku ‘i ai ‘a e konga fo’ou ia mei he koka’anga, ‘oku toe tākaki mai ‘enautolu ia ‘a e me’a muli ‘oku ui ko e pepa ‘o kau ki he koka’anga. Pea ‘oku nau hanga ‘o ‘oatu ai mei he 2000 ki he 4000 ka ko e taimi ko ia ‘oku tu'utu'unia ai ngatu 'ata'atā pē pea ‘e lava ia ki he 6000 ‘o ‘alu ai ki he 7000 pea ‘e hikihiki pē ia ‘o fakatefito ki he lelei ange ‘a hono ngaohi mo.. Pea ‘oku ou tui Sea ko e me’a mahu’inga ia ‘o e fakakaukau mo e fokotu'utu'u tu'utu'uni ko eni ‘oku fakahoko atu ‘e he Potungāue ka ‘oku ou fakamālō atu ki he pou pou pea ko u pou pou atu fokotu’u atu Sea.

Sea Kōmiti : Mālō. ‘E Hou'eiki Kōmiti Kakato tau liliu ‘o Fale Alea.

(Ne me’a mai leva ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki toloi ‘a e Fale ki he 2:00.

(Toloi heni ‘a e Fale ki he 2:00pm)

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o Le’ole’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Taimi ko eni te u tuku ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ki’i me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e fuka ‘oku kei vilingia ‘i Tonga. Tapu ki he ‘Ene ‘Afio. Tapu atu ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki e Fale ‘Eiki ni. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga ... mo e Hou’eiki pea pehē ki he Fakafofonga ‘o e Kakai.

Lipooti ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he’ene folau ki tu’apule’anga

Sea ‘oku tau fakafeta’i ki he ‘Otua ‘oku kei fakalaumālie lelei pē Feitu’una pehē ki ho Fale tau a’u mai ki he māhina hono valu ‘o e 2022. Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e faka’amu ‘a e motu’a ni ke u ‘oatu pē mu’a ha ki’i lipooti fakalukufua pē he ki’i folau ne fakahoko atu ki tu’apule’anga hangē ko eni ‘oku mou mea’i ‘i he ta’u ni hoko e ngaahi faingata’a kehekehe ko ‘etau *economic* sekitoa, ngoue, toutai, takimamatá na’e uesia kotoa ‘i he faingata’a ko eni.

Na’e ‘i ai e feitu’u na’e ha’u ki ai e pa’anga ki hotau fonua ni ko e feitu’u ko ia ko ‘etau kakai ko ē mei muli kae tautautefito ki he’etau kau ngāue ko eni ‘oku ‘ave he Pule’anga nau ngāue toli fua’i’akau pea pehē ki he kakano’i manu hūfanga he fakatapu.

Ko ia ne ‘i ai e fekau ne ‘omi he ‘Eiki Palēmia ke lele atu e motu’a ni pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki muimui folau e *CEO* ‘o e Potungāue *Internal Affair* pea pehē ki he Tokoni *CEO* e ‘a e Fefakatau’aki ‘o fai ai e ‘a’ahi ko eni ko e a’u tonu ko e faka’amu e Pule’anga ko e ngaahi lāunga ne a’utaki mai ‘i he taimi tatau pē ko hono mahu’inga e ngāue ‘oku fai he kakai ko eni ki he ‘ekonōmika ‘a Tonga ‘oku fu’u mahu’inga. Pea na’e ‘i ai e faka’amu ke a’utonu ‘o fanongo tonu mo talanoa hangatonu ki he’etau kau ngāue. Pea ‘i he taimi tatau fai e fakataha mo e ngaahi kautaha ko ia ‘oku nau fakangāue’i hotau kakai.

Sea ko e taimi fakamāfana ‘aupito eni mau fe’iloaki mo ‘etau kau ngāue Nu’usila, ‘Aositelēlia taimi momoko eni te toe a’usia ‘a e ongo ‘oku nau ma’ú ke a’u ki he feitu’u ‘oku ‘i ai e ngāue’angá ‘oku ou, nau fai, faitangi pē fakaheká nau mokosia ka nau fie ...

<009>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fiefia pē ko e ‘ofa ‘oku fai mai ki Tonga pea ‘oku ‘i ai ‘a ‘enau ongo’i fakamālō mai ki he Pule’anga pea pehē ki he Fale ‘Eiki koe’uhí ko e toka’i makehe kinautolu. Toe ‘i ai pē foki e ni’ihi ‘oku nau fa’a tukulalo ‘o pehē ko e kau toli ka na’a mau faka’amu ke fakamahino ko e kau ngāue

kinautolu ‘a e Pule'anga ko e ngāue ‘oku nau fai ‘oku nau fakapa’anga e fonua ko eni ko e lau miliona ‘oku fakatafe mai ko e fakatafe mo e si’i kau ngāue ko eni. ‘Oku nau ‘i muli ‘oku nau toko 7,000 tupu he taimi ni.

Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia makehe he’emau fe’iloaki mo kinautolu mau ongo’i ‘e neongo ‘ene momoko ka ‘oku fili he’etau fili he’etau kakai, kau ngāue ko eni te nau mokosia koe’uhi kae māfana honau ngaahi fāmili ‘i Tonga ni nau fili ke nau faingata’a’ia, ‘i ai e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau, ‘ikai ke nau tukuange e ngāue pē hola ko ‘enau pehē ke nau faingata’a’ia nautolu kae fiemālie ‘a e muiakí.

Me’a ‘Eiki Ministā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku kei lahi pe hono fiema’u kau ngāue Tonga ‘i muli

Pea ‘oku ‘i ai e fiefia lahi 'Eiki Sea ‘i he fe’iloaki mo e ni’ihi ko eni pea pehē ki he fakataha mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘i ai pē palopalema ‘oku hoko pea ‘e toki ‘ave e lipooti kakato ki he 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ke toki fai ‘a e ngāue ki ai tatau pē tafa’aki e kau ngāue pea pehē ki he tafa’aki ko ē e ngaahi kautaha. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a fakamāfana ‘i he fakataha ko eni ngaahi kautaha, kautaha kotoa pē na’e fai ki ai e talanoa ‘oku nau kole ke fakatokolahi e kau ngāue mei Tonga ni. ‘O mahino ‘oku sai ‘aupito e tu’unga ngāue ‘etau kakai. Neongo ‘oku ‘i ai e fanga ki’i palopalema ka ko ‘enau fiema’u hotau kakai ‘oku fu’u lahi ‘aupito pē ia.

Ko ‘emau nofo ko ē ‘o fai e talanoa mo e fakafuofua ki he tokolahi ‘oku fiema’u ‘oku toko, ‘i he uamano tupú. Tatau pē he ngāue toli fua’i’akau, kakano’i manú, ne fai e fakataha mo e ongo Minisitā he Pule'anga Nu’usila ‘oku loto foki e ngaahi kautaha ia ‘i Nu’usila kautaha langa, kautaha tauhi ko ē *elderly* kau vaivai tauhi kakai ke ‘oange ‘etau kakai kau ngāue ki ai.

‘Oku mau fakafuofua atu ‘oku fiema’u ha toko ua mano tupu ia. Ko e pēseti ia ‘e 20 hotau kakai he ko e me’a ia ‘oku fakahū ai ‘a e lipooti kakato ‘e toki fakahū ki he 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ke fai hono siofi ko e hā e fakapotopoto taha ‘o hangē ko e lea ‘oku mau fai he’emau takai ko ē he fakataha ko e *win-win situation* sai nautolu sai mo tautolu sai mo hotau kakai pea ko e tu’unga ia Sea ‘a e lipooti fakafiefia ‘i he’emau takai ko eni na’e fakahoko mau a’u ki he ngaahi faamá pea ko e ngaahi palopalema sōsialé ne ‘i ai e feitu’u na’e, na’e makehe ‘aupito ko e feitu’u ko *Barwon* ‘i ‘Aositelēlia ‘i ai e kautaha ko ē Namoa pea ‘oku ‘i ai e tama ko Siale Namoa ai ‘i ai e Faifekau ko Paula Talakai maau ‘aupito e kau ngāue ko eni. Pea ‘oku mau ‘osi fakatokanga’i ko e fakapulipulí nau lotu pongipongi kotoa pē pea nau tauhi ‘aupito e ouau ko ia.

Pea ‘oku mau tui ko e taha ia e solova ngaahi palopalema fakasōsiale ko e fakamu’omu’a pē tafa’aki ko ia. Pea mo fakamamafa’i pē moto e fonua ke nau manatu’i ma’u pē he’etau kau ngāue Tonga ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a. Te fakamu’omu’a e ‘Otua he me’a kotoa pē pea ‘e monū’ia ‘a e ngaahi tafa’aki ko iá.

Ko ia Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e fiefia lahi ke lipooti atu neongo e ‘i ai e ki’i toko si’i ko e palopalema lahi foki ‘oku fa’a pehē ko e mavahe mei he ngāue pē ko e hola mei he ngāue ko e tokolahi taha mei pēseti ‘e 98 ia mau ō atú ‘oku nau nofo pē he ngāue’angá.

‘Oku nau fili pē ‘ikai ke nau loto ke nau kumi ha’anau lelei fakataautaha ka ‘oku nau faka’amú ke nau kumi ha lelei ma’a Tonga. Ko ia Sea ko e tu’u ko ia ‘a e ‘a e folau’u ‘a ia

ko e ongoongo fakalukufua atu pē eni ka ‘oku ‘i ai ‘eku faka’amu ke u fakamālō makehe ki he Talafekau Lahi Tonga ki ‘Aositelēlia Ta’ahine Pilinisesi Lātūfuipeka ‘uhī ko ‘ene taki lelei mo ‘ene ‘ofisí tokoni ‘aupito e polokalama ngāue ko ení ‘oku ‘i ai pē ‘emau kau *liaison officer* ‘i Nu’usila ko Tevita Niulata mo Sione ‘Akau’ola, ‘Aositelēlia ko Sione Vaka mo Paula Talakai pea ‘oku ‘i ai ‘a e mahino he folau ko ení ‘oku fiema’u ke fakatokolahi.

Ne mahino ‘aupito pē he ‘ikai ke lava ‘emau folau ke fakakakato koe’uhí he ‘oku mou mea’i pē he konitēnití ‘Aositelēlia ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a e ngaahi vahefonuá ko e ‘alu me’alele ko e feinga ke a’u ki he ngaahi feitu’u ‘oku fu’u lahi ‘aupito pea tokolahi pē ‘a e feitu’u na’e ‘ikai ke mau a’u ki ai ka ko e ngaahi kongā lahi pē eni ne to’oto’o mai pē koe’uhí ke ma’u a’u pē ki ai ‘o fai e talanoa mo e ngaahi kautaha pea pehē ki he kau ngāue. Pea ko hono ola ne fakafiefia. ‘I he taimi tatau ne fai e talanoa mo e komiunití Tonga koe’uhí he ‘oku mahino pē foki ko ‘etau fānau ko ē ‘oku nau mavahe mei he polokalama ko e ‘alu pē ki he ‘etau komiunití Tonga ‘o fai ai pē talanoa mo nautolu mo e faka’amu ke fepoupouaki kuo pau pē ke tau fengāue’aki koe’uhí ko e polokalama ko eni ‘ene lelei ma’a Tongá mo ‘ene hokohoko atú.

Sea ko e fakalukufua ia taimi tatau pē ‘emau folau ko eni ne fai ai pē ‘a e fakamāketi ‘etau ngaahi, ‘a e kava mo e ngaahi tafa’aki ko ia ko e, ‘a ia ne ‘uhinga ai ‘a e folau lahi ‘a e Minisitā Fefakatau’akí ... ko hono tu’uaki atu ‘etau ngaahi koloa ko iá ki he māketi ko ē ‘i tu’apule’anga.

Sea faka’amu pē ke faka’osi ‘eku fakahoha’á koe’uhí ko e ‘e lava lelei ai pē foki mou mea’i pē ‘etau ngaahi sipoti fakafonuá neongo pē ne angafēfē ha’amou mamata ka ‘oku tau fiefia fakamālō pē ki he fānau pea ko ‘eku fakamalō ki he Feitu’una Sea ko ho’o me’a ki he tau tesi ‘a e Mate Ma’a Tonga pea neongo ‘oku tokolahi ‘a e tamaiki fo’ou ke tau tesi na’e fakahoko ...

<009>

Taimi: 1415 – 1420

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ka ‘oku ‘i ai e ‘amanaki lelei ki he ipu ‘a mamani ‘i ‘Okatopá he ko u tui pe te ke laumālie lelei pe ke toe kau pe hono taki atu hono poupu’i e timi Mate Ma’a Tongá koe’uhi ko e ipu ‘a mamani 2022.

Me’a ‘Eiki Minisita MIA ki he *qualify* ‘a e Timi netipolo Tala

Taimi tatau pe ‘oku ou fakatokanga’i foki ‘a e fakalaka mo e *qualify* ko ē ‘etau timi netipoló TALA ko e taha ia ‘a e ongoongo fakafiefia ‘oku tau kau ki he ipu ‘a māmani 2023. Pea pehē pe ki he ‘etau timi ‘Ikale Tahí ko e fakafiefia pe ko e mahino ku tau *qualify*. Ko e fakalelei ‘oku lahi pe ke fakahoko ka ku ‘i ai pe tukupā ‘a e kau faiakó pea pehē ki he kōmití ke fai ha ngaahi fepoupouaki ke feinga ki he tu’unga ‘oku toe ma’olunga ange he a’u ki he taimi ipu ‘a māmani.

Ko e ongo timi sipoti ko ē ‘oku fai’aki pe ‘a e fakafiefia ki he ola ne nau a’u ki aí, timi soká, Matalikí pea pehē ki he timi ko ia ‘akapulu fefiné ko e Fuifulupé. Nau lolotonga folau ‘i ‘Aositelēliá ne ‘i ai e tokoni mai ai ‘a e Pule’anga ‘Aositelēliá ki he timi ‘akapulu fefiné ko e 1.2 miliona ‘Aositelēlia. ‘A ia ko ‘enau tokoní ko u tui ko e hū mai e silini

ko ia tokoni lahi ia ki he 'etau timi 'akapulu fefiné pea ko u tui ko e faka'osí pe Sea ko 'etau sipoti 'atelita kominiuelí. Ko u tui na mou mea'i ki he tu'unga ne 'i ai e sipotí tau fakamālō pe ki he fānau ne fakafofonga'i kitautolú taimi tatau pe 'oku tau tui pe 'oku fiema'u pe ke fai ha ngāue fekau'aki mo e ngaahi kōmiti ko ē 'oku 'i ai ke toe fakalalakaka ange e sipotí he kaha'ú. Pea 'i he taimi tatau pe fakamālō foki ne mei ma'u pe 'e tau siliva 'a ia ne ma'u ia 'e he tama ko ē na'á ne to'o 'e tau fuká. Ko e 'uhingá ko u tui na'á ne 'ave pe 'etau me'a fakafonuá ki māmani pea ma'u ai 'etau siliva. Ka ku tau tui pē ko e sipoti hoko Sea 'e toe fakalalakaka ange pea fengāue'aki mo e ngaahi kōmiti ko ení koe'uhí ko ha toe me'a ku toe tu'unga ma'olunga ai tokoni ki he fānau e fonuá ka e pehē ki he 'ekonōmika e fonuá, mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, te u tuku heni taimi ki he 'Eiki Minisitā Ngoué, me'a mai.

Me'a Lord Fohe fakaafe'i e kau Memipa Fale Alea ki he huufi honau fale fakakolo

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'una ka e 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'a e kau nōpelé pehē ki he Palēmia mo e kau Minisitā e Kapinetí ka e 'uma'ā foki kimoutolu kau fakafofonga e kakaí. Ko e kole eni 'Eiki Sea 'oku 'omai meí he motu'á ni mo e kāingá 'a e fie fakaafe'i atu 'a e Feitu'una mo ho Falé ki he ki'i polokalama ko eni 'apongipongi 'i he efiāfi 'apongipongí. Ko e huufi ai e fale fakakolo pea kau atu mo hono lau ai pē hoku tohi fakanofu ko eni ki he Minisitā.

'Oku 'i ai e fiefia lahi 'a e kāingá ke fakaafe'i mai 'a e Falé ni he koe'uhí ko e ngaahi tokoni kotoa mo e ngaahi 'ofa ko ení 'Eiki Sea ko e 'ofa 'ata'atā pe 'a e pule'angá. Pea te mou toki me'a pe ki ai 'apongipongi 'a e ngaahi fu'u 'ofa ko eni kuo mau lave monū ai. Pea ko e 'uhinga ia 'a e kole fakaafe atu ko ení 'Eiki Sea. Ko e taimí he taimi 2 'apongipongi efiāfi, mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Vaea: 'Oku 'oatu 'a e kole ke fai ha 'a'ahi ki he 'otu mu'omu'a mo e mo'ungaafi. Kuo mole 'a e nofo'anga 'o e kakaí pea 'auhia mo lalo kilisitahi 'i he fu'u 'one'one kuo kāpui 'a makafeó pea mo hono nofo'angá. Ko e 'a'ahí ke mahino 'a e tu'unga 'o e fonuá talu mei Sanuali 2022. 'Oku kei keina pe 'a e pā 'i tahi, 'oku tanumia 'a e 'Asiká, 'e toe 'i ai ha mokohunú? Ko e tofua'a mo 'ene fonongá 'i tahi 'oku tu'unga 'i he ngaahi halá na'e nofo mai 'akí. Ko e siolokí, palōfesa meí he 'univesiti 'o 'Okalaní na'e 'a'ahi pea uku 'i he ngutungutu ...

<010>

Taimi: 1420-1425

Lord Vaea: ... 'o e mo'ungaafi. 'Eiki Sea ko e toloi 'o e 'a'ahi he'e tu'u ai 'a e peau kula, kae 'uma'ā 'a e mo'ungaafi. Ko kolé ke fai hano vakai'i 'o e tahi pea mo e nofo'anga. Na'e afā lahi 'a Ha'apai 'i he 2014 pea 'oku kei fakaakeake ko e feitu'u 'oku fai ki ai 'a e vakai ko e mo'ungaafi, Tungua, 'O'ua, Fonoí, Mango, Nomukeiki kae 'uma'ā foki 'a Nomuka, pea mo si'ono vakai 'a e tu'unga ko ia 'oku kei 'i ai 'a tahi, mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau kamata pē mei he me’a na’e fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpele, ‘Eiki Minisitā Ngoue ko ene fakaafe eni ki ‘apongipongi ‘i he 2 efiāfi, ‘o kapau ‘oku loto lelei ki ai ‘a e Fale ke tau kamata pē ‘i he 10 ‘apongipongi pea te u kole atu ke ‘oua ‘e toe fai ha mālōlō ‘i he 11 ka ta u ngāue pē ki he 12 koe’uhi ko e fakaafe ko eni he 2, ka ta u toloi ai pē ki he Pulelulu. Ko e fokotu’u ia ki ‘apongipongi kapau ‘oku ou tali ‘a e fakaafe ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘a e Hou’eiki Minisitā Kapineti. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fonua.

Tokanga ki he lele Fale koe’uhi ko e me’afaka’eiki e Kōvana malōlō ‘o Ha’apai

‘Eiki Minisitā Fonua: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mālō ‘a e laumālie lelei mo e tatakī ho Fale ‘Eiki. Ko e ki’i fakahoha’a makehe pē eni hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o, ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘oku ‘i ai mo ho’o me’afaka’eiki ‘i he pongipongi Tu’apulelulu ‘a e Kovana Mālōlō ‘o Ha’apai, ‘oku lolotonga faka’eiki ‘o tali ki hono me’afaka’eiki. Ko e ki’i fokotu’u atu pē mahalo ko e ngalingali ‘e matamata ‘e fai pea mo e ‘Eiki Kovana Mālōlō ka ko e tangata’eiki faifekau ‘i he pongipongi Tu’apulelulu pea ‘e fai ai pē me’afaka’eiki ‘i he tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he, ho kāinga Tongatapu Fika 1, ‘ikai fokotu’u atu pē ko e ha ho’o me’a ki ai ka ‘oku ou lave’i ‘oku lahi ‘aupito ‘a ho’o ngāue ho Fale. Fakamolemole pē he fakahoha’a mālō.

Pālōti hono fakaafe’i ‘a e kau Mēmipa ki he huufi fale fakakolo Puke

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau foki mai pē ki he fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘o kapau ‘oku mou loto lelei ki ai, te u kole ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Ngoue fekau’aki pea mo e fakaafe ‘apongipongi ki he 2 efiāfi ke tau tali lelei pē ke me’a atu ‘a e Hou’eiki Fakafofonga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea, loto ki ai ‘a e toko 17.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ‘Eiki Minisitā Ngoue ko eni ‘oku tali pē ‘e he Falé ho’o fokotu’u, te mau kau atu ki ho’o fakaafe ‘apongipongi.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Polokalama ‘A’ahi faka-Fale Alea ki he 2022 & Tohi māhina ngāue Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fokotu’u ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu, fekau’aki eni pea mo e ‘a’ahi ki Ha’apai. Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i hifo ko au toko taha pē Fakafofonga mei Ha’apai ‘oku ‘i Fale Alea

he ‘aho ni, pea ko ‘etau ‘asenita ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘oku kamata ia ‘i he uike kaha’u fakatatau ki he’etau ...

<005>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Sea: ... *calendar.* Kole ki he Kalake ke tuku hake ‘etau ‘asenita fakata’u Tohi māhina ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa. Ma’u e tohi māhina?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu pe ...

‘Eiki Sea: Me’a mai koe kae kumi e tohi māhina.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu ki he Sea pea fakatapu atu ki he Fale ‘Eiki ni. Sea, ‘oku mahino pe kuo kamata e ngaahi ngāue ki he ngaahi palopalema ko eni ne me’a mai ‘aki ‘e he Hou’eiki ‘o Tongatapu pea ‘oku vave pe ‘a e kamata ‘a e ngāue ki hono langa ‘o e ngaahi ‘api na’e tafia ‘i he fakatamaki na’e hoko pea ‘oku fakatokanga’i pe mo e ngaahi palopalema kehekehe ‘o e ‘otu motu ‘o Ha’apai. Na’e ‘osi fai atu e ngāue ki ai ka ‘e hokohoko atu pē. Ka koe’uhi ko e fiema’u ko eni hangē ko e ‘asenita e Feitu’u na Sea, na’a sai pē ke fakatokolahi ho’o kau folau mei he Fale ni ki he ‘otu Ha’apai ‘i he ‘a’ahi ko eni ‘oku tau hanga atu ki ai he uike kaha’u. Pea ko e ngāue ko ia ‘a e Pule’anga ‘oku kei tu’ulahoko ai pe pea ‘oku ‘amanaki ke tufa atu e naunau ‘i ha ngaahi uike si’i pē mei heni. Mālō ‘aupito

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, mou me’a hifo pe ki he’etau tohi māhina ko ena ‘oku hulu’i atu pe he *screen*. Ko ‘etau ngaahi ‘aho fakataha ‘a ia ko e faka’ilonga atu pe he lanu mata. Ko e ‘aho Monite 1 ‘Akosi ki he ‘aho 11 ‘o ‘Akosi. Pea ko e lanu *grey* ko ena ‘oku maaka’i he konga kimui ‘o e māhina ko e taimi ia ki he ‘a’ahi faka-Fale Alea pe ko e *constituency visit*. ‘A ia ‘oku kamata mei he ‘aho 15 ‘aho Monite ‘o ‘Akosi ‘o ngata ki he uike faka’osi ‘a ia ko e ‘aho 29-31 ‘o ‘Akosi. Tau pehē ‘e ngata pē ki he ‘aho 2 ‘o Sepitema. Ka neongo ia ‘oku ‘i ai ‘a e uike ‘e taha ‘i Sepitema na’e fakahū ai ke fakataha e Fale Alea ko e ‘aho 12 ki he ‘aho 15.

Ko e taimi ‘eni ‘o e ‘a’ahi faka-Fale Alea. Ka neongo e taimi ko eni Hou’eiki ne ‘osi tali pe ‘e he Fale ko e taimi ‘a’ahi ko eni *constituency visit* e kau Fakafofonga ‘a Ha’apai ‘e toki fakakakato ia ki he ta’u fo’ou koe’uhi pē ko e fili si’i ko eni ‘a Ha’apai ‘e toki mahino ki he ‘aho 1 ‘o Sepitema. ‘A ia ko e me’a ia kuo loto taha ki ai mau e kau Fakafofonga ‘o Ha’apai ke kakato ‘emau tēpile kae toki fakahoko ‘emau ‘a’ahi.

Ka ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ke fai ha ‘a’ahi Fale Alea ka ‘oku ‘ikai fu’u mahino kia au pe ko e hā ‘uhinga ‘ene fokotu’u mai ki he kau Fakafofonga ‘o Ha’apai. ‘Oku ke fie me’a ki ai pe ko ho’o fokotu’u mai ke fakatokolahi e ‘a’ahi ki Ha’apai koe’uhi ko e fakatamaki na’e hoko he kamata’anga ko ē he ta’u. Pe ko ho’o pou pou mai ki he ngaahi ‘a’ahi falealea ‘oku ‘amanaki fakahoko. Ko e kole fakama’ala’ala pē ‘Eiki Nōpele ke ke me’a mai ki he Fale.

Lord Vaea: Mālō ‘Eiki Sea, lave’i pe foki ‘oku fai pe homou fili ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke mau lave ai kinautolu homou fili. Ko e konga lahi ia ‘o kinautolu ‘oku fai ki ai e tokangá pē ‘oku nau ‘i fē? Ko hono ‘uhingá he ‘e kei iku mai pe si’i nofo e ‘otu mu’omua

te nau iku mai pe ki Tongatapu, ‘uluaki ia. Ua ki ai ‘Eiki Sea, te’eki ke u lave’i ‘e au ia e mo’ungaafi ‘o hangē ko ‘ene ‘asi ko ē he me’afaitā e *Digicel*...

<000>

Taimi: 1430-1435

Lord Vaea: ...Ko ‘eku fiema’u ‘a’aku ke u lele totonu ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘o fai ha ‘a’ahi ki ai ki he mo’unga afi ko e totolo ko ia e fu’u kele ko ē ‘i lalo kilisitahi Sea ko u lave’i atu ‘oku kei lava koā ‘a e SMA ko eni ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Toutai ‘o hoko pē ‘ikai. Ko ‘eku lave’i atu pē ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga ia ‘oku pelepelengesi ke me’a mai koe ki ai ki he fili, ka ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou kole ai ‘e au kapau ‘oku ‘ikai ke fie fakamole ‘e he Hou’eiki ia ‘o e Fale ni Sea tapu ange mo e Feitu’u na ‘omai pē ‘a Ha’apai 13 vaka ko ia ke u ki’i tētē hake pē ‘o vakavakai holo he ‘ū ‘otumotu pea a’u mai ai ki heni. Ko e koloa ke fai ha vakai ko hono ‘uhinga ko e ki’i taimi pē eni ‘e faipē ‘a’ahi ia ‘a Tongatapu ka ko hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga pē ia ke vakai ko e faha’ita’u eni ia te tau ‘alu atu ki ai ‘e toe afā pē ‘Eiki Sea ko e ki’i faha’ita’u pē eni ‘oku lelei ai kae ‘uma’ā ‘a e nofo’anga ‘o e tofua’ a ‘ene hao atu ‘i he ‘otu tahi ko eni ‘o Līfuka, pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’ a pau ‘oku pehē ‘oku lahi e pa’anga ia ‘e fakamole pea sai pē ka ko ‘eku tokanga atu ke fai hano ki’i vakai’i e mātu’a ko eni ko ē pea mei Tonga ‘eiki ke nau si’i lave atu ‘i he ngaahi koloa ko eni ‘oku fai e feme’a’aki ko ē ki ai. ‘Oku ke mea’i ko e me’a ko ē ko ē ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea ko ia ‘oku toe ‘i he *MEIDECC* ‘oku kehe ‘a e tohi pea mo e faitā ‘i he’ete a’u tonu atu pē ...ko hono ‘uhinga ‘oku si’i fai atu ai ‘a e fokotu’utu’u neongo ‘oku ‘osi fai e feme’a’aki ia e Feitu’u na pea mo Ha’apai ki he ‘a’ahi he ta’u fo’ou ka ‘oku fai pē kole ko e faingamālie ‘a ho Fale na’a lava ke hao atu ai ‘a e motu’a ni mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō kole pē ki he ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* ke me’a mai ange ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e mo’ungaafi pea ‘oku kei tapu e ‘eva ki ai pē kuo faka’atā mai he Pule’anga. Ko ‘eku mahino’i ko e feitu’u ko eni na’e uesia ‘oku kei lolotonga tapu e ‘alu ki ai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he tu’unga ‘i ai mo’ungaafi

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Sea na’e ‘i ai ‘a e kau fakatotolo na’e ōmai mei he ‘univēsiti ‘i muli pea nau fai ‘a e fakatotolo pea na’e ‘omai ‘enau ola ko ē ‘enau fakatotolo ki he Kapineti ‘o fakahoko mai ai nau pehē kapau ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e mo’ungaafi kapau ko e to’o kātoa ‘a e kelekele ‘o Tonga ni ‘o tanu’aki ‘a e luo ko ē ‘o e mo’ungaafi he taimi ni ‘e ‘osi ‘a Tongatapu ni te’eki ai ke ‘osi ia. ‘A ia ko ‘enau ‘uhinga Sea ko ‘enau fakafuofua ‘uluaki ko ē ‘oku fakata’u ‘e 1000 ko ē ‘a e me’a pehe ni ‘oku hoko he mo’ungaafi matamata pē ‘oku meimei tonu pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakatu’otu’a lelei ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai he’ikai ke toe hoko vave ni mai ha mo’ui ‘a e mo’ungaafi ko eni he ko e tu’unga ia ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ...tukukehe kapau ‘oku fiema’u pē ‘e he Fale ni ia Sea ke mou me’a atu pē ‘o me’a ki ai ka ko e tu’unga ia ko ē na’e ‘omai ko ē ‘o fakahoko mai kia kimautolu mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Vaea: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e mahalo ‘oku ki’i ‘ai hangatonu atu pē ‘e he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu ko e kole pē ia Sea kapau ‘oku tonu pē ke fakakaukau’i koe’uhí ko e tu’u ko eni ‘a e Hou’eiki

Nōpele ‘oku mau toko 9 pē pea ‘oku 1 pē homau ‘ofisi ka ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu foki na’a lava ke mau hangē ko ē ko e ‘a’ahi ki he ngaahi ‘otu motu pea mau ‘a’ahi atu ki ai ‘o tokoni he ‘oku sai pē ‘a Tongatapu ia he koe’uhí ko e ngaahi *development* mo e me’a kotoa ‘oku ‘i heni ia, ka ‘oku ‘i ai pē homau kāinga ‘i motu na’a lava ke mau tokoni hangē ko ‘emau *CF* ko ē ‘amautolu ‘oku lava pē ke mau tokoni ki he ‘otu motu ‘ikai ke ngata pē ‘i he’enua takitaha *constituency* ka koe’uhí ko e anga ko ē ‘emau tu’u ‘oku tonu pē ke mau toe tokoni kia nautolu ko ē ‘i Tokelau he ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku mau fekau’aki pea mo kinautolu ‘i he ‘otu motu. Pea ko ia kapau ‘e lava atu e Fakafofonga Fika 1 ‘o e kau Nōpele ‘o Tongatapu mahalo ko e faingamālie eni ke ‘alu atu ‘o sio atu ki he kāinga ‘i Ha’apai pē ko Vava’u he koe’uhí na’a ke fakakaukau pea ke ‘ofa ke tuku ke nau tokoni he ‘oku lava pē ke mau lukuluku ‘emautolu ‘emau *constituency fund*...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu’ivakanō : .. ‘amautolu ke tokoni atu ki he ‘otu motu kapau. He ko hono sai foki ‘o e me’a ko eni, he na’e ‘uhinga ‘a e *constituency fund* ko e kamata ia he ‘a’ahi na’e fai atu ki ‘Eua ‘o talamai ‘e ‘Eua ko e ta’u eni ‘e 15 ho’omou me’a mai ko e me’a tatau ai pē mei he ‘uluaki me’a. Pea na’e ai leva ‘a e fakakaukau ke fokotu’u ‘a e *CF* pea ko eni kuo monū’ia ‘a e ngaahi ‘otu motu pea mo Tongatapu koe’uhi ko e makatu’unga mei he ngaahi ‘a’ahi ko e ō ki.. na’e ‘ikai ke ‘uhinga pē ia ko Tongatapu ka koe’uhi ko e ‘otumotu. Sea mālō.

’Eiki Sea : Mālō Fakafofonga Nōpele Tongatapu. Ko e Hou’eiki Fakafofonga ko eni ‘o Ha’apai te mau toki kakato mai mautolu ki Tonga ni he ‘aho 29 ‘o Sepitema. Ka ko e ‘uluaki uike ko eni ‘o ‘Okatopa mo e uike 2 ko ia ‘o ‘Okatopa ‘oku ‘i ai e ngaahi fakataha ia ‘a e Sea Fale Alea ki tu’apule’anga ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke fakataha ai e Fale. Pehē foki ki he ngaahi fakataha ‘a e Pule’anga ‘oku fakahoko ki ‘Amelika. ‘A ia kapau ko e loto ‘o e Fale ni ke fai ha ‘A’ahi ki Ha’apai he ta’u ni ‘e fiema’u ke to’o ia mei he ngaahi ‘aho ngāue ko eni e Fale Alea ‘oku fakahā atu ‘i he lanumata ‘a ia ko e konga kimui ‘o ‘Okatopa pē ko Novema. Hala pē ia ko Tisema ‘a ia ko e taimi pē eni ia ‘oku faingamālie ke fai ai ha ‘A’ahi ki Ha’apai kae fakakau mai ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele ko ia ‘o Tongatapu pē ko ha taha kehe ‘oku fie kau he ‘A’ahi ko eni ki Ha’apai. Fokotu’u pē ia Hou’eiki ko ‘etau to’o ha uike mei he lanumata pē ko ‘etau toho hake ‘a e ‘A’ahi mei he me’a na’e fokotu’u ‘e he kau Fakafofonga Ha’apai ke nau toki ‘A’ahi ta’u fo’ou ki Tisema kae ‘i loto pē he ta’u ni. Kapau ‘oku ‘i ai ha’amou me’a ki ai Hou’eiki ko e fokotu’u pē ia.

Lord Vaea : ‘Eiki Sea...

’Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Lord Vaea : Sea, na’e ‘uhinga pē ‘a e fakahoha’ia ia ‘i he’ene tu’u lolotonga ko eni ko ē ko ē ‘a e polokalama ‘A’ahi. ‘I hono toe veteki ko ena ko ē ‘oku ke me’a mai ko ē ki ai, ‘oku ‘ikai ke u pou pou au ki ai Sea. Ko ‘eku lave’i atu pē ko e uike 2 ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e ‘A’ahi na’a ko ha faingamālie ia ke fai ai ‘a e ‘A’ahi ko ia ki Ha’apai. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he Feitu’una ia ‘oku ‘ikai ke faingamālie ‘oku lelei tuku pē ā ia. Ka na’e ‘uhinga pē ia ‘eku kole ko e faingamālie ke fai atu ai ‘a e ‘A’ahi ki Ha’apai ka kuo fai ‘a e feme’a’aki ia ‘ia kimoutolu ‘a e Hou’eiki ‘o Ha’apai ke mou toki fakataha mai pē

konga kimui 'o e ta'u ni. Ka 'oku 'ikai ke loto au 'Eiki Sea ke veteki 'a e polokalama. Na'a ku vakai pē au ia mei he 'aho 15 ki he 'aho 31 'oku fai ai e 'A'ahi pea ko hono 'uhinga pē ia na'e fai ai e kole. Na'a lava ke hū atu ai 'a e 'A'ahi 'a e motu'a ni mo he ni'ihi pē kapau 'oku nau loto ki ai ke fai hano vakai 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a Ha'apai ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki neongo 'oku 'asi pē heni he'etau tohi māhina ko e uike 3 ko ē ki he 'A'ahi faka-Fale Alea ka na'e 'osi mahino pē he taimi na'e fa'u ai 'a e tohi māhina 'oku 'ikai ke kau 'a Ha'apai ia heni. 'I he taimi tatau pē ko Niua ko e ongo Niua 'oku fa'a makehe pē 'A'ahi ki he Ongō Niua koe'uhi ko e faingata'a 'a e fetu'utaki. 'A ia na'e fakakau pē 'a Niua mo Ha'apai 'i hono fa'u e polokalama ko eni ke toki fai pē 'A'ahi ia he taimi makehe pē ia ki he fiema'u ko eni kae fakatatau ki he fiema'u 'a e kau Fakafofonga.

Me'a 'Eiki Sea ki he nounou pa'anga na'e vahe'i ki he 'A'ahi Faka-Fale Alea

'Eiki Nōpele kuo tui 'oku tonu ke fiema'u ke kakato heni e kau Fakafofonga 'a Ha'apai kae toki fai ha lave ki he 'A'ahi 'o kapau 'e toe liliu mei he fakakaukau lolotonga. Ko u tui vave ni mai pē mahino mai 'emau Fakafofonga mei Ha'apai 12 'i he 'aho 1 'o Sepitema hili ha ola lelei e Fili Si'i ko eni 'o Ha'apai...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea: ... ko ia ko e me'a pē 'e taha 'e 'ohake he *issue* ko eni Hou'eiki te u kole pē ki he Hou'eiki Minisitā Pa'anga pē fakatokanga'i mai ko e patiseti lolotonga na'e talí 'i he 'esitimetri ko ē ta'u fakapa'anga lolotonga 'oku nounou 'a e pa'anga na'e tuku mai ki he 'A'ahi Faka-Fale Alea pea ko eni kapau 'oku 'amanaki ke fakalahi e ni'ihi 'oku folau atu 'i he ngaahi folau fakalotofonua 'e fiema'u ke fakalahi mo e 'esitimetri ko ia ke lava 'o fakakakato e fatongia e Fale ki he fakatatau ki he tu'utu'uni 'oku 'amanaki ke fakahoko ki he folau ko iá. Ka 'oku sai pē ke toki fai ha alea'i ko e me'a pē na'a tau 'osi felotoi ki ai 'i he fakapa'anga'i pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga e fiema'u e Fale pea ko u tui mahalo 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ke fekau'aki mo e *issue* ko eni Hou'eiki ko e me'a pē na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Fonua fekau'aki pea mo 'etau Kovana Mālōlō Ha'apai ki he 'aho Tu'apulelulu kole atu pē 'Eiki Minisitā ke tau toki fai ha tu'utu'uni ki ai he Pulelulu 'i ha toe mahino ange e toenga 'etau 'asenita ngāue e Fale koe'uhí pē ko e toe pē uike ni pea tau hoko atu ki he uike kaha'u ki he 'A'ahi faka-Fale Alea. Mālō Hou'eiki 'oku 'ikai ke toe ai ha me'a 'i he Fale Alea kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Na'a tau toloi 'aneho'atā 'oku lolotonga me'a mai 'a e Tongatapu 5 kātaki Tongatapu 10 me'a mai.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'a e Ho'ueiki 'o e Komiti Kakato. Sea fakamālō atu he ma'u e faingamālie ko eni ke fai atu ha ki'i lavelave ki he, ki he kaveinga mahu'inga ko eni 'o e 'inivesi ko ia 'a e

kakai mulí. Ko e kaveinga mahu'inga 'aupito ki hotau fonua ni 'i he fakakaukau ko ia 'o 'etau fakalalakaka faka'ekonómiká.

Pea ko 'eku fakalea, ko 'eku talanoa ko eni na'e 'i ai foki e ki'i faingamālie Sea 'ou 'i he potungāue ko eni pea ko 'eku fanongo ko ē ki he 'Eiki Minisitā 'ene, 'ene me'a mai 'oku hangē ko e lave ko ē 'a e lau 'a e finemātu'a ko e me'a ne, ke lavea ai ne u lavea ai foki 'i he fo'i fakakaukau ko ia pē ko e hā ha me'a 'e fai ke lava ai ke toe fakalalakaka 'a e 'inivesi ko ia 'a e kakai mulí 'i Tonga ni he'e tokoni ki he'etau ki he'etau tu'unga faka'ekonómika. Ko 'etau ki'i ivi 'o tautolu 'i Tonga ni tautautefito ki he Pule'anga 'oku si'isi'i ia. Ko e anga pē foki hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e *policy* he 'aho ko ia na'e 'i ai 'a e ngaahi lisi 'e tolu 'o e ngaahi me'a ko ia ke fai ki ai 'a e 'inivesimeni he ngaahi 'a ia ko e fo'i lisi 'oku tapu'i 'a ia ko e me'a ia 'e 'ikai ke toe kau mai ki ai ha taha mei muli mo e ai leva e lisi 'oku fakangatangata pē, fakangatangata pē 'a ia 'e lava ke hū mai ha taha muli ka 'oku ai e fanga ki'i *condition* pea 'oku 'i ai leva mo e lisi 'o e ngaahi *type* e *investment* 'e ngofua ia.

Ko e ola ko ia 'a e anga ko ē ma'u mahalo 'oku kei lele pē ia 'o tatau he taimi ni he ma'u 'a e motu'a ni 'i he tu'u ko ia he kuohilí na'e si'isi'i 'aupito pē ke ma'u mai ha ha 'inivesi ia mei he *private sector* mei mulí ki ha 'elia pē 'i heni 'i he ngaahi me'a fakapisinisi a'u ki he *infrastructure* tukukehe pē 'a e ngaahi tokoni ko ia 'oku fai mei mulí. Ka 'oku meimei ha'u foki ia ki he ngaahi me'a 'a e Pule'anga pea mo e hoko 'a e *disaster* pea fai 'a e tokoni mo e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: ... polokalama ngāue 'a e pe 'a e pule'angá. Me'a ki he *private sector* ko e anga ko ē hū mai 'a e ha taha mei muli 'oku mahino ia 'oku si'isi'i. Mahino pe ngaahi fakangatangata 'o Tonga ní ko e ki'i fonua si'isi'i. Ko e ki'i mala'e māketí si'isi'i 'a ia ku lahi hono ngaahi pole. Ka ko 'eku talatalanoa pe kai ke pehé ni kou kau ki ha tafa'aki ka ko'eku 'ai pe ke tau sio. Ko e tu'utu'uni te tau faí 'ikai ko ha tu'utu'uni faingofua ia ka ko e tu'utu'uni te tau ala fai, hā e lelei tahá.

Na'e ma'u ai mo e ki'i faingamālie ke u lele atu ki Siaina 'i he, ke vakai angé anga 'e nau tu'unga, kau he ki'i ako. Ko e ki'i ako ko iá ki he anga ko ia 'enau *investment* pe ko e hā kuo nau fu'u sai pehé ai he 'aho ní. Ko e ki'i me'a ko ē 'e ma'u 'i aí ko e taimi ko ē na'a nau fakaava ai ko ē 'a e fonuá ki mulí. 'A ia ko e fo'i ta'u pe ia 'e tolungofulu ki he fāngofulu ko eni ku tau sītu'a ki aí. Pea hoko leva ia 'o lele hake 'a Siaina ia 'o veipā kinautolu ia mo 'Amelika. Pea kuo senituli 'a e pisinisi ia 'a 'Ameliká, kuo senituli ua.

Ko ia ko e fo'i 'akiumeni ia ko e fo'i tipeiti ia, te tau fakaava 'a e māketí pe 'ikai? Na'e 'uluaki tui foki 'a Siaina kapau 'e hū mai ha taha mei tu'a. 'E hū mai ia 'o 'alu ia mo e leleí ka e masiva, ko e fonua foki na'e masiva, ka e masiva pe 'a e fonuá ia, Pea a'u mai leva 'o nau pehé ke nau fakaava ki muli. Ko e me'a ko ē na'e hokó na'e tu'umālie ange e fonuá, he na'e 'ikai, 'i ai e ngaahi invesimeni ia he'ikai pe ke toe lava ha taha ia 'o foki pea foki ia mo ia. 'Osi tu'u ia 'i Siaina tautautefito ki he ngaahi 'inivesimeni lalahí ngaahi *infrastructure* mo e me'a ko ia, faingata'a'ia 'aupito ke toe to'o ia. He'ikai ke te toe tu'u kita 'o 'alu ko 'ete 'oange pe ko e fakatau ki he Siaina pe ko e me'a.

‘A ia ko e meimei ko e ngaahi me’a ko ē ne fai ki ai e manavahē ne ‘ikai ke mo’oni ia na’e ‘osiangé, ma’u e ‘iló, *transfer* mai e *skill* ki Siaina ki he kau Siaina. Pea ko e kakai ngāue pe foki pea ‘osi angé ku nau kei lele mai pē fo’i *policy* ko ia ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni. ‘Oku nau lele fakalalakaka ‘aupito ‘i he fo’i konga ko iá. ‘Oku ‘i ai foki e me’a ‘i he pisinisi ‘oku mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga Mālōlō ‘Aisake ‘a e *innovation*. Ko e me’a ‘okú ne fa’a me’a hoku telinga he ne fa’a talamai e me’a ko iá ‘oku ‘ikai ke u tokanga ki ai, *innovation*.

‘Oku ma’u foki ai he ha’u ko ē ‘a e kakai mei tu’á pea ko e kakai Siaina ‘oku vave ‘enau *innovate* ha me’a’o nau ma’u. ‘Oku ma’u ia he ōmai ko ē mei tu’a, he ku ōmai foki e kakai mei tu’á ‘o ‘ōmai pea mo ‘enau siliní. Ko e pisinisi foki ko e fo’i *process*, kamata ‘ia A a’u kia B, ‘o a’u ki he *whatever* e ngaahi fo’i sitepu atú. Ko e meimei ko e fo’i *primary* pe ‘atautolú ‘oku tautolú ‘oku tau lava. Ko ‘ene toe hiki pe ia ki he *manufacturing* ki he ngaahi *process* ko iá ‘oku ‘ikai ke tau lava ia ‘etautolu. Fiema’u e pa’anga, fiema’u mo e *skill* ke *involve* ai, ‘o a’u pe ki he ‘etau me’a ko eni ko e kava. He ko u lele ko eni ki ‘api ‘anenaí fakakaukau pe ki he fo’i me’a ‘oku fokotu’u maí, ‘a e kavá mo e tutu.

Ko hoku hoá ‘oku manako he ‘ai ko eni e tutu, Tokonaki kotoa pē ‘oku nau koka homau ki’i fale pe he tafa’akí ‘ene ki’i kulupu ‘a ia koe fo’i me’a ia ‘oku tau lava. Ko u sio atu kapau ‘e toe hikihiki mahalo te tau lava pe ‘o tō e tutú tau takitaha pe ‘etau fanga ki’i ‘api tukuhau ‘e *depend* ia pe te tau fie ‘ave ki ha taha muli pe te tau kole ki ai ke ha’u ia ‘o hoko atu he *process* ‘i mui ai ka tau tō tautolu e tutu. Ko e me’a ko ia ‘oku ala talanoa’i ‘a e me’a ko iá. Ka e ‘oua ‘e ‘ai pe ke *marketing* ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ... ‘oku lava ki he me’á ki he ngaahi sitepu ia ko ē kimuí. Ka ko e, ka ‘oku sio hangē ‘oku ‘alu atu pē ko ē ‘o ta’utu hifo ko ē ‘o talatalanoa mo ‘ohovale he sio hifo he *Facebook* kamata e felau’akí. Talamai ‘oua ‘e ala ki he, ‘oua ‘e ala ki he kavá mo e pea mo e tutú. ‘E launga e kau ngoué mo e hā. Ko ‘eku siosio hifo ko ē he ngaahi hingoá, ngaahi hingoa maheni pē ‘oku ou maheni pē mo ia. Ko e ‘i ai pē me’a pau ke nau *critical*.

Ka ‘oku ou tui kapau te tau ki’i ta’utu lelei ‘o fakakaukau, he ka, ‘oku, he’ikai pē te tau lava tautolu ‘o fai ha me’a ‘o tau ki’i fakakaukau lelei ki he ‘etau fonongá, ko u tui te tau a’u pē ki ha, ki ha fakakaukau lelei ki he anga e me’á. He ‘oku a’u pē ‘o pehē mai, mahalo ne mono atu ha seniti ia ki he ‘Eiki Minisitā ko e me’a ia ‘oku ha’u ai ‘o, ‘o tu’uaki mai e kavá mo e me’a pehē. Ka ko e, ka ko e anga ko ē ‘eku vakai ko ia ki he fo’i ta’u ‘e fāngofulu ko eni lele oma ai ‘a Siainá ko e me’a ia na’a nau mo’ui aí. ‘Io na’a nau mo’ui ai. Pea ‘oku ou tui ‘e, ‘e, ke tau sio lelei pē.

Ko u ‘oatu pē fakakaukau ke me’a ki ai he ko e me’a ko e palopalema na’e fihí mo hoku ‘atamaí pea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o ‘ilo’i pe ko e hā e me’a ‘e faí he koe’uhí ko e ngaahi *social impact* ko eni ‘oku, ‘e hanu ai e ni’ihi. Ka ‘o kapau te tau nofo lelei pē ‘o sio ko e hā e me’a ‘e faí, ko e hā e me’a, fo’i taimi ko eni hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia Mālōlō mo e, ‘a e Nōpelé, ko e me’a tatau hono taimí, taimi na’e sio ai. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ‘a e fo’i me’a ko eni palopalemá. Ka ‘oku toe hoko mai mo

e ngaahi fu'u 'ātakai e 'aho ní. Tō mai e tsunami 'oku toe hangē ko ē 'oku toe taulōfu'u ange palopalemá.

Kae kehe ko e me'a pē ko u ki'i lavelave fakalukufua pē ke fai pē ha me'a ki ai 'a e Fale 'eiki ni Sea pea mo e Feitu'una. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 10 'a e pou pou ki he fokotu'u ko ení. Pea ko e, 'oku me'a mai e Fakafofongá 'i he laumālie tatau pe ia 'oku 'oatu 'aki 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko ení pea 'oku fakamālō ki ai 'Eiki Sea.

Me'a Minisitā Fefakatau'aki ki hono vakai'i fakata'u tolu 'a e ngaahi 'elia he Tu'utu'uni

Ka ko e me'a pē 'e taha 'oku ou fie fakamanatu atu ki he, ki he, fekau'aki pea mo e Fokotu'u Tu'utu'uni ko ení kapau te mou vakai hifo ki he kupu 10 'o e Tefito'i Laó 'a e 'Inivesi Tongá. Ko e kupu 10 'oku hā mahino pe ai 'inivesi mulí. 'Oku hā mahino pe ai ko e 'osi e ta'u 'e tolu kotoa pē pea 'oku *review* 'a e ngaahi 'elia ko ení pe te nau kei hoko atu 'enau omai 'o 'inivesi ai pe 'ikai 'o hangē ko e, ko e founa angamaheni pē eni 'oku tau hanga 'o to'o mai mei he ngaahi fakatātā mo e sipinga mo e halafononga 'oku 'unu ki ai 'a e ngaahi fonua 'oku nau fou mai 'i he hala ko ení pea ola 'o leleí, hangē ko ia na'e me'a 'aki he Fakafofonga Fika 10.

'Oku mole ke mama'o ke, ko hano fa'oa eni 'a e faingamālié mei he kakai Tongá. Pea 'oku tau fakame'apango'ia hono 'ohake e fakakaukau ko iá ka ko e kau tō kava eni e fonuá, kuo mau 'osi a'u e potungāué 'omau talanoa. Ko kinautolu 'oku nau fai e tō kavá. 'Oku 'inivesi 'a e potungāué mo e Pule'angá 'i hono fakalelei e ngaahi *facility* ki hono *process* e kavá 'a ia 'oku ofi he miliona. Ko e kakai ko ení 'oku nau loto ke tokoni'i kinautolu 'oku nau loto ke *transfer* mai ha ngaahi 'ilo fo'ou mei ha kau 'inivesitā mei muli. 'Oku nau loto ke 'omai ha kakai ke nau tokoni ki hono fakamāketí.

Ko e ki'i talanoa fakatu'a pē eni 'e 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e kavá. Ko e taimi ko ē na'e mahiki ai 'a e totongi ko ē kavá 'o 'alu ki he 100 ki he kilo, 150 na'e 'oho 'a e konga 'o e mātu'a Siainá 'i Vava'u 'o tō kava. Na'e 'ikai ke lava ha ta'u ia 'e ua kuo nau holomui kātoa. Ko e kavá ia 'oku 'i ai hono, 'oku 'alu fakataha pe ia mo hotau tukufakaholó pea 'oku 'i ai hono ouau mo hono natula 'ona 'oku pau ke tauhi ke tauhi ia he ta'u 'e tolu pē fā pe nima. Na'e tauholomui e mātu'a Siainá mei ai. 'A ia 'oku mahino 'e lava 'e he kakai Tongá 'o fakahoko e fatongia ko ení, 'ikai ngata aí ka te ne toe faka'ai'ai kinautolu kapau 'e 'i ai ha kau 'inivesitā te nau omai ki hē ki Tongá ni 'o toe fakalahi, fao'i atu e māketí, 'omai e ngaahi 'ilo fo'ou hangē na'e me'a ki ai e Fakafofongá. Pea ko e tau, ko e angamaheni talu mei he...

<002>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 2006 'a e tu'u 'a e lao ko eni he na'e 'ikai ke fai hano ue'i, pea 'oku mahino mai 'oku hōloa pea ko 'etau fakakaukau ko e me'a ní te ta u hanga 'o tukuange pē ke pehē. Ko e kolé ia 'e 'Eiki Sea, hangē ko e fakatapu 'oua mu'a te ta u hanga 'o tamate'i 'a e ki'i moa pē fakapoongi 'oku te'eki ai ke fofoa'i. Ka ta u 'oange

mu'a ha faingamālie ma'a e fonua mo e kakai, 'o hangē pē ko ia na'a ku fakahoha'a ki ai, ku o 'osi fai e a'u tonu ki he kau tō kava, tokolahi tahá 'i Vava'u kau ai mo 'Eua ku o mau a'u ki he'enau ngaahi *facility* 'oku *process* ai 'a e kava. Ko e kole e 'oku na u fai ko e ivi koē Pule'anga 'e ngata pē ia 'i he tokoni'i, he 'ikai ke a'u ki he *standard* 'oku fiema'u ki ai, ko e a'u koē ki he tutu 'oku fai 'a e talanoa ke ōmai 'a e kau inivesitā ke na u hanga *design* ha fa'ahinga misini ke na u hanga 'o fakahoko e tutu, pea 'e kau lelei ia ki he kakai koē fonua, ko 'enau ōmai 'inivesi ai 'e lava ke na u to e sio ange ai ki ha fa'ahinga maketi pea ko e kongia ia 'a e 'a'ahi mai 'a e Minisitā ki Muli koē 'a Siaina na'e fai e felotoi pea mo e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ikonōmika te na u hanga 'omai 'a e kau mataotao fale'i ke na u ōmai 'o tokoni mai ki he fonua ke fakasio ha ngaahi, ko e ha e me'a 'e ala *process* mo ngāue 'aki 'etau ngaahi koloa tu'ufonua hangē ko 'etau fua e fonua mo 'etau ngoue. Pea 'ikai ngata ai te na u tokoni leva ki hono fakasio ha ka u inivesitoa ke nau ōmai 'o inivesi, 'a eni koē 'oku te'eki 'i ai ke 'i ai ha kakai pehē pea ko e halafononga ia 'oku 'unu atu ai e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni na'a malava ke fakahoko.

'Oku ou fie fakamanatu pē 'Eiki Sea ko e lao ko eni na'e paasi ia 'i he ta'u 2020, pea ko e tu'utu'uni ko eni ku o fiema'u ke nga'unu e fonua fiema'u ke fai ha ngāue. Ko e kole fakamamate atu ia pea mei he potungāue pea mo e Pule'anga ke mou fakamolemole 'alā kae tukuange mai mu'a ha faingamālie ke fakahoko e ngāue, 'oku 'ikai ko e taki hala koē 'o pehē to'o 'a e ngaahi totongi mei he kakai Tonga, 'oku ou fakamolemole atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'e hoko, ka ko e kongia eni 'etau feinga pea ko e kole ke tukuange mu'a he 'oku talamai pē ia 'e he kupu 10 'o e tefito'i lao, 'inivesi muli 'osi pē ta'u 'e 3 'oku *review*, pea ko kitautolu 'oku ta u hanga 'o fa'u 'a e lao, fa'u 'a e tu'utu'uni 'i Fale ni, kapau 'oku hoko ha palopalema he 'ikai ke ta u tukunoa'i he 'ikai ke ta u tukunoa'i 'a e le'o 'o e kakai 'o e fonua, ka ko e kolé ia pea mo e, ku o 'osi fai e talanoa mo e ngaahi sekitoa ngaahi potungāue, 'osi fai e *consultation* hangē ko e me'a na'e me'a koē 'e he Fakafofonga Fika 10, 'a e ngaahi fokotu'u mai ko eni ke 'ave ki he kakai, ko e me'a ní te ta u toe tali 'a e me'a ku o 'osi talanoa'i. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua he 'aho ní mo hono tu'unga faka'ekonomika ko e tu'unga fakatu'utamaki pea ko e kongia eni 'o e halafononga 'oku fokotu'u mo kole atu ke ta u nga'unu ai kimu'a.

Ko ia 'oku pehē 'e 'Eiki Sea 'a e kole ki he Komiti 'Eiki ke tau tali mu'a 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu, mālō.

Tokanga 'oku malava he Tonga ke fai e ngoue ke fakakake tu'unga faka'ekonomika fonua

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea 'oku ou fakamālō pē ke kau atu 'i he kaveinga ko eni Sea. Sea ko e me'a ko ē 'oku ou vakai ki ai hangē ko e ngoue, hangē ko e tō hina. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e sio 'a e me'a ko ē na'e hoko he fonua ni 'a e tō hina, ko e tō hina ko e kamata foki he hivangofulu. Ko e tumutumumu koē to hina lahi he fonua ni ko e 1993. Ko e toki ta'u ia na'e 'alu e tupulaki faka'ekonomika e fonua ni ki he peseti 'e 7.3 Sea, 'ikai ke toe, ko 'ene ma'olunga taha ia pea toki hōlo mai ai pē.

Ko e me'a ko ē na'e hoko'Eiki Sea, mahino foki ko e anga ko ē kakai 'oku ngāue'aki honau ngaahi 'uta 'oku na u sio ko fē ha fa'ahinga koloa te na u, ha fa'ahinga ngoue te nau to, ma'u ai e lahi pa'anga lahi taha pea na u nga'unu ki ai. Taimi ko ē na'e 90, 91, 92 'alu 'o e totongi 'o e hina ki 'olunga. Ko 'ene a'u pē ki he 93 pea nau pehē foki 'e hoko,

ko 'ene 'osi ko ē fo'i to lahi ko ē na'a tauvakai ki he leta ko ē hina 'i he fonua ni 'ikai ke toe lava 'o toe fai hono toe uta, talu ai pē mo 'ene holo.

'A ia ko 'eku poini ko ē 'i heni 'oku mafai pē ko e poini ko e tō, 'a ia 'oku mahino foki kia kitautolu ko e anga ko ē ngoue 'oku pehē ko e tō pea 'osi ko ia pea process 'osi ko ia pea toki, 'a ia ko 'eku 'uhinga 'osi ko e hā ha fa'ahinga product pē ha fa'ahinga koloa ngāue'aki pea toki fai hono fakamāketi'i. Ko e fatongia ko ē 'o e tō, lava lelei pē ia 'e he kāinga Tonga, 'oku nau ma'u 'e kinautolu 'a e pa'anga pea ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i 'a e poto ko ē 'a e kāinga Tonga ...

<005>

Taimi: 1500-1505

Dr. 'Aisake Eke: ... pea 'oku tatau pē ia ko e kongā pē ia 'o e tangata ke u 'alu 'o fai ha me'a 'e ma'u lahi taha ai 'eku pa'anga. Pea ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i tatau tofu pē ia mo e tō ko eni 'o e kava mo e tō ko eni 'o e vanila. Ko e me'a foki na'e ha'u he taha hiva hiva ngofulu tuku kātoa he kakai ia e tō vanila ka nau ha'u taha ki hē, 'a ia ko 'ene tō pē ko ē 'o e mahu'inga 'o e hina 'oku nau 'alu ki he 'ū feitu'u kehe.

'A ia ko 'eku poini 'a'aku heni 'oku mafai pē e kakai ia Tonga ia ke nau fai e me'a ko ia kae fakatefito ia ko e hā 'a e totongi ko ē 'oku ma'u he māketi. Pea 'oku nau pehē pē. 'A ia ko e poini ia ko ē 'oku ou 'ohake ko ē 'i heni 'oku malava pē ia 'e he kāinga Tonga ia. Ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke malava he kāinga Tonga ia 'a e taimi ko ē 'oku *process* ai. Ko e fo'i me'a ia ko ē ko e talu pē 'etau fetakai mai mai mo ia ka tō ha hina 'oku 'i ai ha me'a 'osi ange ...kai ke fakatefito pē he 'alu 'a e fo'i koloa ko ia hina toki fai he ngaahi fonua ia hono ngaahi pē ko ha ki'i supo hūfanga he fakatapu mo ha fa'ahinga me'a pehē, toki fai ia 'enautolu. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke tau lava ka ko 'eku poini lava lelei pē 'e tautolu ia 'a e tō tatau tofu pē mo e kava.

Sea ko e taimi ko ē mahino pē 'a e 'alu ko eni 'a e kava 100 tupu ki he kilo malele ko ē 'a e kakai 'enau 'alu ko ē tuku kotoa e ngaahi ngāue ngoue kehe ka nau 'alu ki ai, ko u manatu'i e ki'i kolisi tutuku na'a nau tō kava. Ko e talu e hū mai e Koviti holo e totongi pea me'a mālie ia taimi ne mau ...Ko u lave'i he taimi ko ē na'a mau fili Fale Alea ko ē he 2017 ko e 'alu ko ē ki he kilo kava ia na'e mei 'i he 120 ia ki he kilo. Ko e 'alu ko eni he fili Fale Alea ko eni na'e toki 'osi pa'anga 'e 45 pa'anga 'e 40 kuo lahi foki 'a e tō ia. 'A ia ko e tu'u he taimi ni ia tō lalo e kava ia he taimi ni, ka ko 'eku poini, 'oku lava pē he kakai ia 'o tō ko fē koloa te nau ...tautautefito ki he kava 'o hangē ko e tafa'aki ko eni ki he hina. Ko hono palopalema ko ē 'oku 'ikai ke tau lava 'a hono *process* ko ē 'a e me'a ko ia. 'A ia ko hono 'uhinga ko u 'ohake ai 'i heni hangē ko e me'a ko ia ko e *reality check* sio ange ko e hā e me'a 'oku hoko. Pea ko e anga ia e vakai e me'a ko ē na'e hoko 'a ia ko e poini ia ko ē ko u 'ohake heni. Tuku pē tō ia he'e lava pē 'etautolu 'o fai ko e 'ū kongā ko ē hono ua ke ngaahi he fonua ni ko e kongā ia 'oku 'ikai ke tau lava.

Pea ko hono tolu lahi e pa'anga ia he fonua ni 'ikai ko ha me'a e pa'anga ia. Pangikē pa'anga ko ē 'oku tuku 'ia nautolu mei he ... 'ia nautolu ko ē 'oku fai'aki ko ē pa'anga 400 ki he 500 tupu 'a e pa'anga ko ē ai, ka ko 'ene palopalema foki si'i lāunga e kakai si'isi'i ko ē fu'u lahi e totongi tupu. Ko e me'a 'oku hū mai ai e Pule'anga ia 'o fai e totongi ko ē holoki hifo ka 'oku lahi pē silini ia ai. Ka ko e me'a lahi taha kapau te u 'alu

‘o ‘ai ha ki’i ngoue ‘o ‘ai ha ki’i ngoue pau ke u ‘uluaki sio au ko e hā e fakamole ko ē he ngoue ko ia pea u toki ‘ai ha ki’i tupu pea kapau te u ‘alu au ‘o nō mai e nō pēseti ‘e 12 kau tātānaki ‘e au ‘eku tupu ‘a’aku ia ‘oku ma’u ia ko e pēseti ‘e 12 ia ko ē ki’i tupu ia ‘oku kei ma’olunga pē fakamole ia ‘i he pa’anga hū mai ‘ikai ke u ‘alu au ‘o fai ha fo’i me’a ‘e taha ko ‘ene fu’u mamafa kae ‘oua foki kuo holo hifo. ‘A ia ko ‘eku poini ‘e taha ‘oku ou tui ko e hā ha fa’ahinga sio ke fai.

Ko e mōtolo ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fika 10 ko ē ‘o Tongatapu ‘a e mōtolo ko ē na’e ngāue’aki ‘e Siaina na’e mei pehē kotoa pē ‘a ‘Esia ia ‘enau motolo ko ē ‘enau langa fakalalakaka ko eni ‘o nau a’u ki he tu’unga laka ‘aupito nautolu ia ‘i he ngaahi fonua fe’auhi pea mo ‘Amelika. Ko e ha ‘enau me’a ko e *industrial policy* ko ‘enau *policy* ko ē mo ‘enau fokotu’utu’u ko e langa ko ē ngaahi kautaha pea ko e me’a ‘e tolu na’a nau fakakakato na’a nau tāketi’i ko ē ‘enau *policy* mo ‘enau ...me’a ‘e tolu, ‘uluaki: ‘ekonōmika ko e me’a na’a nau fai ko ‘enau siofi ‘e nautolu ‘i he fonua ko fē e ngaahi pisinisi ‘oku ngalingali te nau lava ‘o ma’u e mafai.

Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i ‘eke pē kātaki, pe ko e peesi fiha koā eni e Tu’utu’uni ‘oku fai ai e me’a ‘oku ...ko e ‘uhinga pē ke tau foki... ko ‘etau ‘alu hifo ko ē ki he me’a ko eni ‘oku tau ‘alu fakafo’i kupu pē ko e fo’i kupu fē eni e ...

Dr. ‘Aisake Eke: Ko e 9 mo e 10 peesi 9 mo e 10 ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: ‘Io ‘oku ‘asi ai e me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai sio ki he 9 mo e 10 ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai e fo’i fakamatala ko ena.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Asi heni ngaahi ngoue ‘inivesi. Ko e ‘inivesi eni ‘oku ou fai ki ai ‘a e fakahoha’a ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Ko ia, pea ko e hā leva ho fokotu’u kātaki pē Sea e.... ko e hā e fokotu’u ‘oku ‘ikai ke tonu pē liliu pē ko e hā ko e ‘uhinga ‘oku sai pē malanga ia ‘oku ‘i ai pē taimi ia ke malanga ka ko e fokotu’u mai he fo’i Tu’utu’uni pē ko e hā ho fokotu’u ko eni ka tau ‘unu atu pē mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘Eiki Sea pē mo e Hou’eiki ke tau ‘atu ko e fo’i taumu’a ko e ‘inivesi pea mo e ‘u founa ‘oku tau fai’aki. Ko e palopalema ko ē ‘oku hoko ko e founa ko ē ‘oku fokotu’u mai heni ‘oua toe fai e ngoue ia he kakai Tonga kae ‘omai ‘a muli, ka ko e vakai ko ē ko e hisitōlia hangē ‘eku lave ki ai ki he tō hina mo e tō kava, lava lelei pē ia he kāinga ia ‘i Tonga ni, ko e palopalema ia koe’uhí ko e ...

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu Fakafofonga. Mea’i pē he Fakafofonga holo e ...

<007>

Taimi: 1505-1510

Eiki Palēmia : ... tō hina, ka ko e tafa’aki ko eni pehē mai ke lava’i talu e holo mai hangē ko ‘ene me’a mei he 90 *early 90s* kamata’anga e 90 a’u mai ki he taimi ni. ‘A ia ko e ‘uhinga fē ‘a e lava’i kapau ‘oku holo ko e kongā pē ia ‘e taha ‘o e lava’i?

Dr. 'Aisake Eke : 'Ikai ko e 'uhinga ko e poini ko ia 'oku 'ohake heni ko e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai heni..

Sea Kōmiti : Faka'osi'osi mai Tongatapu faka'osi'osi mai ho'o me'a. Mālō.

Dr. 'Aisake Eke : Kātaki pē Sea mālō. 'Oku mahu'inga 'aupito. Ko e poini ko ē 'oku 'omai heni 'oku pehē 'e he fokotu'utu'u ko eni 'oku 'ikai ke lava 'e Tonga ni ia 'o tō e fu'u hina. Ko e poini ia ke fakafeau e tō e fu'u hina.

Taukave ko e taumu'a e Tu'utu'uni ke fakaafea mai kau 'inivesitoa ke tokoni'i e Tonga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko 'eku fakatonutonu atu pē ki he me'a 'a e Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke nofo 'a e tu'utu'uni ia ko eni ke to'o e tō meiate kitautolu. 'Oku 'osi mahino pē ia ko e faingamālie ke tō 'a e ngaahi ngoue kotoa 'oku 'i he Tonga pē ia 'a e ngāue kotoa. 'Oku 'ikai ke 'ai ia ke to'o mei he Tonga. 'Oku ou tui tatau au mo e Fakafofonga 'oku tau lava 'etautolu e tō ka 'oku ou tui tatau mo ia ko e toe eni *process*. Ko e 'uhinga ia ko ē 'o e tu'utu'uni ko eni. 'Omai ha kau 'inivesitoa ke nau tokoni ki hono *process* e ngāue ko eni 'a ia ko ē na'e fai 'a e talanoa ki he ngaahi *facility* ke fai ai hono *process* mo e *investment* ko ē 'a e Pule'anga 'a ā ko ē 'oku fakangatangata 'a e tokoni ki he ngaahi misini ko e naunau ki he fufulu 'a e kava mo e hā fua 'a e ngaahi naunau ko ia. Ko e taumu'a ia ko ē Tu'utu'uni ko eni ke nau o mai 'o tokoni 'oku 'ikai ko 'enau o mai 'o fa'oa pea 'oku *review* fakata'u 3. Kapau 'oku pehē 'oku fe'unga 'enau o mai he kava ka kuo tau makape hake kuo nau tokoni he māketi 'oku nau tokoni hono 'omai ha 'ilo fo'ou. 'Omai ha ngaahi naunau fo'ou mo ha ngaahi me'angāue fo'ou pea pehē kuo fe'unga ia tukuange atu *review* fakata'u 3 talamai pē 'e he kupu 10.

'A ia 'oku ou tui tatau pē au mo e Fakafofonga. Lava lelei 'e he Tonga tui tatau mo ia palopalema 'a e *process* ko e 'uhinga ia e Tu'utu'uni ko eni ko e kole ke 'omai ha kau 'inivesitoa ke nau tokoni mai. Ke nau tokoni mai ki he Pule'anga mo e ivi fakangatangata ko ē 'o e Pule'anga. Pea ko e me'a pē 'e taha 'oku ou fie fakamanatu atu ke foki mai pē ki he Tu'utu'uni 'o hangē ko hono *content* pea mo hono kakano ka tau nounou Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Sea ka u ki'i tokoni atu Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e lao ko eni na'e 'ai ia he taimi e motu'a ni 'i he Potungāue. Ko e fatongia ko ē faka-*consultation* ki he kakai na'e fai ia kātoa mei Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo Tongatapu ni. Na'e 'osi e *consultation* ko ia 'Eiki Sea na'e toe tu'utu'uni pē 'a e Fale ni 'i he'ene Tu'utu'uni Ngāue ke 'ai 'a e toe *consultation* 'a e Fale Alea pē ia. Neongo na'e 'osi fai 'a e fatongia ko ē 'o e Potungāue pea ko hono ola eni 'o e fakakaukau ko ia 'Eiki Sea. Mo'oni 'oku tau lava tautolu 'o tō e hina. Ko e ta'u ko ia 'Eiki Sea 'e 'ikai ke u fakahā hingoa na'e 'i ai e kautaha na'a nefetuku e hina mei Tonga ni. Na'e palōmesi 'a e totongi ki he kau ngoue. Ko e taimi ko ē na'e taimi ai ke totongi, na'e 'ikai ke fai 'a e palōmesi ia ko ia, pea na'e 'ikai ke totongi ha pa'anga ia, pea na'a ku tu'utu'uni ki he kautaha ko ia he 'ikai toe 'oange ha'ane laiseni *export* 'o e hina. Ko e palopalema 'oku 'ikai ko e palopalema 'o e tō ko e palopalema e tama ko ē 'oku ne uta e hina ko e me'a ia na'e palopalema ai e hina.

Ko e taimi ko ē na'a tau kamata ai e uta e hina, taimi ko ia te'eki ai ha lao ia 'a e Poate Taulanga mo e hā fua. Ko 'ene 'osi pē fo'i ta'u 'e taha pē ua 'a ē na'e ngāue lelei ai 'a e tangata ngoue, taimi ia na'e fokotu'u ai 'a e Poate Taulanga pea nau totongi 'a e totongi

uafu ‘o ma’olunga ange pea nau vahevahe nautolu mo e kau *exporter* kae hala e motu’a ngoue. Ko e palopalema ia na’e hoko ‘i he fonua ni...

<008>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Lao: ... ko e me’a ko eni na’e hoko ‘i he fekau’aki mo e fo’i lao ko ení. Na’e fai e alea ia mo e kautaha, kautaha muli ia ke nau uta ‘a e hina pea ko e aleapau kuo pau ke totongi *in advance* pea toki mavahe fo’i hina mei Tonga ni koe’uhí ke sio ‘a e tangata ngoue ki he’ene sēniti pea kapau ko ‘ene a’u ko ē ki he māketi ‘oku toe sai ange e mahu’ingá pea ngāue’aki ‘a e founa pōnasi Sea.

Pea na’e pehē pē ‘a e founa na’a mau ngāue’aki ki hono ‘ave ‘ahi’ahi ‘o e uta meleni ‘i Tonga ni ki Nu’usila na’e ‘ai atu ke ‘omai ko ē ‘a ha taha ha fo’i meleni ke ‘avé na’e ‘ikai ke tali ia he kau ngoue koe’uhí na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga. Ko e me’a ko ē na’e tali tali ia ‘e he motu’a fakahinohino mai pē ia ‘e he kau ngoue kiate au ‘a e motu’a ko ē ke u kole ki ai ke ne ‘ai e me’a ko ia. Pea na’e lava ‘o uta ai e ‘uluaki uta ‘ahi’ahi ko ē ki Nu’usilá. Me’amālie na’e a’u e utá ‘i he totongi ko ē na’e fai ki ai e aleapau toe hiki e māketi ia.

Na’e pōnasi ‘a e motu’a ko eni 5000 makehe koe’uhí ko e, ‘a ia ko e ko e ngaahi palopalema ko ē ‘oku hoko ia ko e hoko ia mei he ‘ū feitu’u kehekehe ‘o fakatupunga fo’i ai si’i kau ngoue. Fiema’u ke fai ha ngāue ke vakai’i e ‘ū kakai ko ia. Fiema’u ha kakai ‘oku ‘i ai ha’anau silini manatu’i Sea ko e nō ko ē ‘a e motu’a ngoue ‘e nō he ‘aho ni he Pangikē Fakalalakaka ke tō hina ‘auhu pea kamata totongi ai pē ‘auhu ‘oku te’eki ai ke matala mai e hina ia ‘oku te’eki ai ke tupu e hiná kuo kamata e totongi ia. Ngaahi palopalema ia ‘oku tonu ke fai ki ai e vakai. Ka ‘oku, pea mo e ‘inivesi ko eni mei mulí Sea fiema’u e ngaahi koloa ke uta ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘akau kehekehe ‘oku fua he fonua ni. ‘Oku lava ‘o tō ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘e ha taha Tonga ke fai e ngāue ko ia. Kuo pau ke kole ha taha muli ‘oku ne lava ke fai e ngāue ko ia ke ne fai koe’uhí kae lava ke mahaki hake he’etau tu’unga faka’ikonōmika ki ‘olunga Sea.

Kapau te tau nofo pē ‘o talitali Sea ko ‘etau tali ‘uha ia ki langi fo’ofu’ohake pē ‘o talitali ke tō mai ha monū ke tau ‘inasi ai. ‘E lava fēfē nai ha’atau tokoni ki he kakai ‘oku uesia ko ē he *tsunami* mo e afā mo e hā fua e ngaahi ha’aha’a ‘o natula ‘Eiki Sea ‘o kapau ko ‘etau nofo pē ‘o talitali ki ha monū ‘e tō mai fokotu’u atu tau tali ‘a e me’a ni ko e talu mei fuoloa hono fai mai e ngāue mo e feinga ke langa ‘a e ‘ikonōmika ‘a e fonua ni.

Pea ko e founa eni ‘e taha ‘oku fai e fakakaukau ki ai ke fai hano feinga’i pea te tau lava pē ‘e tautolu Sea kapau he ‘ikai ke tau talanoa *negative* tautolu. Tau talanoa he *positive* ka tau lava mo nga’unu ki mu’a kapau te tau *negative* ‘e ‘osi pē ‘a māmani ia ‘e Sea ‘o tau ‘alu ki selō ‘oku te’eki ai lava ha ngāue ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau ki’i toloi atu e Komiti Kakato.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1530 – 1535

Sātini Le'ole'o: Me'a mai Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: 'Io 'e 'atā ke mou fakama'ama'a homou teuteú, 'ai ke fai ha'atau pāloti heni kātaki. He 'ikai ke toe hoko atu 'etau feme'a'akí ka tau pāloti heni ka tau hoko atu. Ko ia ai 'oku mou tali 'a e Tu'utu'uni ko ení ki he 'Inivesi mei Mulí 2021 kātaki hiki homou nima.

Pāloti 'o Tali Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

<010>

Taimi: 1535 – 1540

Kalake Tēpile: ... Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, loto ki ai e toko 14.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tali e tu'utu'uni ko ení kātaki 'o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, 'ikai ke loto ki ai e toko 2.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tali e tohi tu'utu'uni ko ení, tau hoko atu ki he tohi tu'utu'uni faka'osí.

Tu'utu'uni ki he Lesisita e Kau Ngāue Fale'i ki he Fakafuofua

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu ki he Sea, tapu atu ki he Fale 'Eikí, Sea ko e tu'utu'uni ko ení ko e Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngāue Fale'i ki he Fakafuofuá. 'A ia na'e 'osi 'i ai pe 'a e Lao ia ki he EIA pe ko e Lao fakafuofua Sea 'i he 2003. Pea na'e fatu hono ngaahi tu'utu'uni he 2010 ka na'e 'ikai ke kau ai 'a e lesisita 'o kinautou ko e 'oku nau fai 'a e fakafuofuá. Ko e tu'utu'uni ko ení fakapatonu ia ki hono lesisita 'o kinautolu ko ē 'oku nau fai 'a e fakafuofua e uesia ko ē 'o e 'ātakaí 'o fakatatau pe ki he ngaahi poloseki ko ē 'oku fakahokó, pea 'oku 'asi pe ia 'i mui.

Ko e lao ko eni Sea te ne 'ange 'a e faingamālie kia kinautolu ko ē 'oku nau ma'u 'a e taukei totonu ki he mala'e. Hangē ko e lisi ko ē 'oku 'asi 'i mui 'oku 'asi ai e ngaahi mala'e kehekehe. Ko e kau fakafuofua foki he taimi ní 'oku 'ikai ke tokolahi pea 'oku te'eki ai ke lesisita ka koe toko ni'ihi pe ia 'oku ngāue'akí pea koe taimi 'e ni'ihi 'oku ngāue'aki 'a e fa'ahinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau fu'u taukei fēfē 'i he ngaahi mala'e ko iá. Ka ko u tui Sea 'e tokolahi ange 'a e kau lesisitá pea te nau lava 'o, koe'uhi ko 'enau 'i he ... fe'au'auhi ko ē te nau lava 'o fakahokó pea lava 'o fai faingamālie 'o fakafaingofua'i leva ki he kakaí ke nau ngāue'aki 'a e kakai tokolahi. Pea nau filifili ai pē pe ko hai 'e vave ange 'ene ngāue'aki ki hono fakahoko 'o e lesisita ko iá.

‘I he lao ko eni Sea ‘oku ko e pēnolo pe ko e kōmiti ko ē ‘oku nau tokanga’i e kau lesisitá ‘oku Sea pe ai e motu’a CEO e motu’á ni ‘i he MEIDECC. Pea fakatatau pe ia pe ko e hā e mala’e ko ē ‘oku fiema’u ke fai e ngāue ki ai. ‘E fili mai leva e kau CEO pe ko e kau ‘ofisa ma’olunga fakatekinikale meí he ngaahi potungāué ke nau ō mai ‘o kōmiti mo sivisivi’i ‘a e application pe ko e tohi kole ko ē ‘a kinatolu ‘oku nau pehē ‘oku taau ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko ení.

‘Oku faka’ai’ai ‘e he lao ko ení Sea ke fakahoko lelei, ke ‘i ai ‘a e tokotaha taukei ‘aupito pea ‘oku ui ia ko e fale’i tefitó. Pea ‘oku ‘i ai mo e tokoni ki ai ko e fale’i ma’olunga pea ‘oku ‘i ai mo e tokotaha ngāue ko e fale’i tokoni. ‘Oku ngofua pe ia ke fai ha talanoa pe ako ki he ngaahi fatongia ko ia ‘o e kōmiti ko ení ka ko u tui Sea mahalo ko e me’a lahi ‘oku ‘i ai ‘a e guideline pe ko e fakahinohino ki he ngaahi fatongia ko ē ‘o kinautolu ko ení pea mo e founa hono fakahoko lelei ‘o e fatongia fakafuofuá.

‘I he lisi ko eni ‘oku fakapipiki atu mei muí Sea ‘a ia ko e tēpile ‘uluakí ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ēlia kehekehe ‘o e ngaahi me’a ko ē ‘e lava e ngāue ki ai. ‘A ia ko e fakafuofua ki he fanga monumanú mo e ngoué, ngaahi me’a felāve’i mo e me’atokoní mo e ngoue fakafa’ahingá, tokanga’i ‘o e vevé, toutai mo hono to’o mo hono faka’atā pea mo e ngaahi ngāue lalahi infrastructure.

Pea mo e ngaahi ngāue kehekehe ‘o a’u ai pe ia ki hono fika hono 14 ‘oku lisi ai e ngaahi ngāue ko ē ‘oku ‘ikai ke kau ai e fika 1 – 13 mo e faka’amu pē. Pea ka toki ‘i ai pe ha ‘ēlia ia Sea ‘oku ‘ikai ke cover he lao ko ení ‘e lava pe ‘a e ngāue ki ai. ‘Oku faka’atā pe mo ia ‘e he lao ko ení. ‘Oku ‘i ai pe mo e ngaahi foomu ‘i mui Sea ko e ngaahi foomu pe ia ki he taimi ko ē ‘okú te kole ai lesisita aí. Pea ko e tēpile 3 Sea ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni faka’ulungaanga ai, pau ke faitotonu hono fakahoko ‘o e ngāue ko ení pea toki fakahoko hono lēsisita ‘o kinatolu ko ení.

‘Oku fakafuofua Sea ki he ta’u ‘e ...

<010>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘e 2 kapau ‘e tali ‘e he komiti ke lesisita ha taha ko e, ko e tokotaha ‘oku kau he kau fakafuofuá ‘o e EIA ‘e ‘oange leva ha ta’u ‘e 2 ko e ‘uhingá pe ia he ‘oku ‘osi ko ē ta’u ‘e 2 ‘oku fiema’u ke fakafō’ou mo ki’i update e tokotaha ko iá pea toki fai e talanoa mo assess pe hoko atu he ‘osi ‘a e ta’u ‘e 2 ko iá pea ‘e pehepehē pē. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e foomu hena Sea ‘oku ‘asi ai pē ‘a e, ‘a e fee mo e totongi ko ē ki he kau fakafuofua fakalotofonua mo fakatu’apule’angá. Mahalo Sea ko e to’oto’o me’a lalahi pe ia ‘o e ki’i tu’utu’uni ngāue ko ení. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō kae fai atu pē ha ki’i fakalavelave ki he ngaahi tu’utu’uni ko ení. Ko u tui kuo taimi pē ke ‘i ai ha ngaahi tu’utu’uni pehé ni pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene potungāué ki hono fai e fokotu’utu’u ko ení. Ko e ‘aho ni foki kuo mahu’inga ‘aupito ‘a e talanoa ia ki he ‘ātakaí ‘i ha ngaahi ngāue lalahi mo ha ngaahi ngāue ‘e uesia ai ‘a e ngaahi me’a tu’ufonuá. Pea ‘oku mahino ko e, ko e ngaahi

tu'utu'uni ko ení 'e fakamālohi'i ai ki ha lēvolo 'oku ma'olunga ange hono sivisivi'i 'o e ngaahi ngāue mo fakapapau'i 'oku 'ikai ke uesia 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fai ki ai e tokanga 'i he 'ātakeái.

Tokanga ki hano fakalahi atu kau memipa he Pēnolo fili

Ko e 'uluakí 'e Sea ko e, ko e tafa'aki ko eni ki he Pēnolo ko ē ke ne vakai'i 'a e, 'a e ngaahi talamai ko ia ke fai ha lesisita. 'Oku, ko e kau Mēmipá 'oku toko fā pē ka ko e anga e, 'o e fakakaukau' 'oku meimei nofo pē foki 'i loto he potungāué ia 'a e kau Pēnoló ko e *CEO pē pea mo ha taha mei he potungāue pē ko iá 'oku meimei nofo holo pē 'i he potungāué pea mo e Pule'angá. 'Oku toko taha pē tokotaha ko ē 'oku, 'oku kau mai ki he Pēnoló ko ha taha mataotao fakatekinikale. Ka ko e anga pē eni ia 'a e sio pē pe 'oku tonu nai ke kau mai 'a e Fakahinohino Lao ko ē 'a e Pule'angá pea pehē ki ha taha mei he tafa'aki ko eni ko ē he Urban Planning pe ko e Palani ko eni ki he Fokotu'utu'u e Ngaahi Kolo mo e ngaahi feitu'u pehē.*

Ko e anga ko ē 'o e vakai Sea ki he tafa'aki ko iá koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi konivēsio ia lalahi 'oku fekau'aki pea mo e, mo e 'elia ko ení. Pea 'ikai ke ngata aí 'oku 'i ai pē foki pea mo e ngaahi lao tu'upau ko ē ke fai pau ki ai 'a ha ngāue 'oku fekau'aki hangatonu pea mo e 'ātakeái. 'A ia ko e 'uluakí ia Sea 'a e, ke fakama'ala'ala mai pē mu'a he 'Eiki Minisitā pe 'oku totonu nai ke fakalahi 'a e kau mēmipa ko ē he Pēnoló ke nau vakavakai'i lelei ha ngaahi tala mei ha fa'ahinga 'oku nau pehē 'oku totonu ke nau lesisita.

Tokanga ikai ha kupu he Tuutuuni ki ha tangi 'i ha taefiemālie ki he Pēnoló

Ko hono uá Sea 'i he, 'i he lao ko ení 'oku 'ikai ke u vakai hifo 'oku 'i ai ha kupu heni 'oku felāve'i pea mo ha tangi 'a ha taha 'oku ta'efiemālie 'oku 'ikai ke tali 'e he Pēnoló ia 'ene kole lesisita. Pea 'oku 'ikai ke hā heni ha kupu ia ke fai tau'atāina ha tangi ki ha Tribunal pe ko ha fa'ahinga sino mavahe tau'atāina ke sio ki he tu'utu'uni na'e fai ko ē 'e he Pēnoló.

Ko hono tolú Sea 'i he tafa'aki ko eni ki he lesisita 'oku ou tui ko e taimi ko ē te tau 'ai ai ha lesisita 'oku totonu pē ke ne talanoa mai e lesisita ko ia 'i he'etau sio pē ki he lesisita 'o ne 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ē 'oku tau fiema'u pē he taimi ko iá ke tau sio ki ai pea ne lava 'o fakahā mai kia kitautolu ko e ngaahi, ko e ngaahi fakamatala mahu'ingá ē 'oku tau sio ki ai. Pea ko e anga eni e sio ki he, ki he ngaahi me'a ko eni 'oku lisi ko ē he kupu 13 ē. 'Oku 'ikai ke hā ai 'a e fiema'u ia ke lisi ai e tu'unga fakaakó pea pehē ki he ngaahi 'elia taukei ngāue ko ē 'a e tokotaha ko iá.

Fiema'u ke hā he lesisita tohi kole e kautaha pe sino fkpalofesinale memipa ai

Pea ko hono tolú 'ikai ke hā ai pe 'oku fiema'u ke fakahā mai 'oku mēmipa 'i ha sino fakapolofesinale. Ko e 'aho ní ko e fa'ahinga ko eni 'oku nau 'i he 'elia ko ení mo ha ngaahi 'elia lalahi 'oku mahu'inga ke fai ai 'a e langa fakalalakaka, 'oku fiema'u ke nau ō 'o mēmipa 'i he ngaahi sino fakapolofesinale. Pea 'i he vakai 'a e motu'á ni ia na'a ko ha ngaahi me'a eni ke hā 'i he kakano ko ē 'o e lesisita ke tau vakai hifo pe ai pe 'oku 'i he website pe 'oku 'i ha lipooti 'oku lava pē ke tau tala 'oku kakato 'a e lesisita, pea 'oku fakakakato ia 'i he tokotaha ko ē 'oku ne fai 'a e tohi kolé.

Fokotu'u tanaki kupu C fo'ou fekau'aki mo ha fakamatala loi & takihala'i

Ko e kupu ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Dr. Dr. Taniela Fusimālohi: ... Ko e kupu 18, 18 (c), 'oku ou tui 'oku mahu'inga heni 'a e toe t̄anaki atu ki he taki hala'i, he 'oku hā heni kapau 'e 'omai ha taha ha fakamatala loi ka 'oku ou tui 'oku toe mahu'inga ange mo toe mamafa ange 'o kapau 'oku 'omai 'e ha taha ha ngaahi fakamatala ko e fakakaukau ke taki hala'i 'a e tu'utu'uni ko ē 'e fai 'e he Pēnolo. 'A ia ko e fokotu'u ia ke t̄anaki atu 'i he kupu (c) 'oatu ha fakamatala loi pē takihala'i, pea 'oku ou tui 'e malu ange ai hono fai 'o e ngāue ko eni, 'o kapau 'e 'i ai ha kupu pehē ni. Koe'uhi he 'oku 'i ai pē foki 'etau tokanga na'a 'oku 'i ai ha taha ko e kuonga eni 'o e 'intaneti mo e ngāue'aki 'a e tekinolosia ke fai 'aki 'a e fa'ahinga ngāue pehē pea 'e ala lava pē ke hoko.

Ko e faka'osi Sea 'i he tēpile he peesi 12 'o lele ai ki he 'ene 'osi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu 'e Sea ki he faka-Tonga, 'oku ki'i lahilahi Sea ko u tui na'e 'i ai 'etau nofo 'i he uike kuo 'osi 'i he lao ko eni ki he tafa'aki e tukuhau, na'e fiema'u ke fakatonutonu lahi ai 'a e faka-Tonga ke na tatau pē pea 'oua 'e fu'u vāmama'o ia pea mo e faka-pālangi. Ka koe'uhi ko 'ene lahi Sea 'oku ou tui te ne hanga 'e ia 'o to'o e taimi pē ko e ha 'a e anga 'etau tu'u pē te u lau atu pē kae fai 'a e fakatonutonu pē 'e hangē ko 'etau talanoa ko ē 'i he uike kuo 'osi. Tau tali pē ke fai ha fakatonutonu 'i he ngaahi tēpile.

'Io ko e fakatonutonu Sea 'oku ki'i lahilahi e, hangē pē ko e fakatonutonu koē na'a ta u feinga ke fai he ngaahi tēpile ko ē 'o e lao ko ē ki he tukuhau 'i he uike kuo 'osi. 'Oku ki'i lahilahi ia heni, ka 'oku 'ikai, 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu 'i lotu ki he ngaahi tu'utu'uni, ko e 'e, lahi koe'uhi ko u fakatātā atu pē eni. Ko e faka-Tonga ko ē ki he faama monumanu, 'oku 'uhinga ia ki he faama moa e, toe hoko hifo pē ai ki he ngoue kehe ka 'i he'eku vakai ko e ngoue tu'u pupu ia, 'e 'alu hifo pē ki he 2 'i he fika 2 ko ē he .2 ko e hina pea 'oku totonu ke fakahū ai 'a e me'akai, kapau te tau toe taha hifo pē ki he **ngaahi'anga kofukofu**, 'oku 'ikai ko e ngaahi 'anga kofukofu 'oku ou tui ko e faka-Tonga totonu ko e fa'o'anga koloa kofukofu.

Ko e hokó, hoko hake pē 'i he ngaahi misini momosi tenga'i 'akau pea 'oku ou tui ko e faka-Tonga totonu ko e **momosi'anga tenga'i 'akau**. 'I he 3, 'oku 'i he fika 3 'i he 3 tokanga'i 'o e veve, 'oku ou tui ko e faka-Tonga totonu ko e **faka'auha'anga veve fakafaito'o**, pea hoko hifo pē ai ki he ngaahi me'angāue ki hono toe fakafaito'o 'o e veve, 'a ia 'oku 'uhinga foki eni ki he toe ta, toe veve 'oku t̄anaki ke toe recycle pē ko hono toe foki pe 'o faka'aonga'i. 'I he 3 ai pē 'i he dot point faka'osi 'oku 'i ai foki hono ngaahi ko e toe ngāue fo'ou ko hono faka'auha 'o e veve fakatu'utāmaki. Ko e fika 4 ...

Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ki'i kole pē 'e laumālie 'a e Fakafofonga, ko e fie 'ilo pē au Sea ko e fakatonutonu ko eni ki he'ene tonu, 'a'ana 'a e Fakafofonga, he koe'uhi he ko e ngaahi lea ko eni ko e lea eni ia na'e 'osi tali 'e he kau ngāue mo e kau Faka'uhinga Fakalao 'a e Pule'anga. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko e fokotu’u atu pē foki ‘a e ngaahi fakatonutonu hangē pē ko e ngaahi fokotu’u ko ē kuo ‘osi, he ko e hangē pē foki ko e me’a ko ē na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Nōpele fika 2 ‘o Tongatapu, ‘e a’u atu pē ki he tu’unga te tau foki mai ki he, he ko e me’a ‘oku tau tali e faka-Tonga. Ka ko ia ‘oku faka’u, ‘oku ou fai atu pē ‘a e tānaki atu ko eni ko hono tali mo e ‘ikai ke tali ‘a e ki’i fakatonutonu ia ‘oku ou ‘oatu ‘e tuku atu pē ia ki he Komiti Kakato. Ka ko e anga eni ko ē ‘eku vakai ke tahataha mai pē mo ‘unu’unu mai pē ‘a e faka-Tonga ke vāvāofi pē mo e ‘uhinga, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga eni ke vāofi e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ko e lea ko e ‘uhinga ke vāofi. Kapau ‘oku mou loto lelei pē ke u hoko atu pē au hoko atu pē ke tuku atu pē ‘a e ngaahi me’a ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko e tafa’aki ko eni ki he toutai ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Dr. Taniela Fusimālohi :Pea ‘oku ou tui ‘oku sai pē kongā ko ia. Ko e tafa’aki ko eni he ngaahi ngāue lalahi ‘oku ki’i lahilahi foki e lisi pea ko e feinga pē foki eni ke fakakehekehe’i e ngaahi me’a he ‘oku hingoā tatau e me’a ‘e ua ‘oku kehekehe ia he fakapālangi. Pea ko e ‘uluaki ko e tafa’aki ko eni ki he ... ‘a ia ko e fo’i lea hono fika tolu **ngaahi ta’ofi’anga**. ‘Oku ou tui ko e ‘uhinga eni ki he pae, ‘oku ou tui pē Tongatapu 1 ‘e tatau ‘ema ma’u ki he pae ‘a ia ko e pae...pea hoko atu ko e ngaahi **kau’āvai** ‘ikai ko e kauvai. Ko e **kau’ā vai** ‘a ia ko e me’a ko e hoko ia pē fakatafenga vai ‘oku ne uesia ko e tahi foki ‘oku hu’a mo mamaha pea ‘oku tau talanoa eni ki he fe’alu’aki ‘a e tahi ‘i he kongā ko ia.

Ko e tafa’aki ko eni hoko ki he ngaahi uafu, pea hoko atu ai pē ‘a e fo’i lea ko ē ko e **pae** ke ne hanga ‘o fakamatala’i lelei mai ‘a e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga. Pea hoko atu ki he *dot* poini hono hoko **ngaahi hala** ‘oku ki’i lahilahi foki heni ‘a e ngaahi hala ko ē ko ē ‘oku talamai ‘e he Lao ni ka ko e feinga pē foki ke fakakehekehe’i na’a fai ha fakafekiki ‘i he tafa’aki ko ē ki he hala. Pea ‘i he’ene ‘alu hake ko ē ‘i he fo’i laini ‘uluaki pē ‘i he peesi 13 ko e **ngaahi hala** pea hu’a ‘a e tahi hangē ko ‘eku fakahoha’a kimu’a ko e fe’alu’aki ‘a e tahi pea kalasi kehekehe e ngaahi halapule’anga **ngaahi hala** ‘a ia ko e *excess road* ko e ngaahi hala fehū’aki pea hoko mai ai ‘a ia ko e hala **motorway** ‘a ia ‘oku ‘ikai ke u ma’u ko e hā ‘a ‘ene kaunga ki he anga ‘etau fakalalakaka ‘i Tonga ni kae ‘ai pē foki hano fakatonga ko e ngaahi **hala lōloa lalahi** ‘alu hifo ai ‘o a’u ki he

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki Sea ko e ki’i fakatonutonu. Sea ko u ‘oatu ‘a e fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Komiti Kakato, ‘Eiki Palēmia mahalo ko e ngaahi *definition* ko eni ko ē fekau’aki pea mo e hala Sea ‘oku ‘asi pē ia ‘i he Tohi Lao ki he Halapule’anga pea ‘oku mahino ‘aupito ia ai hono faka’uhinga’i hangē ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga kapau ko e me’a pē ia ‘a e Fakafofonga ia ki he’ene mahino’i mo ‘ene fakatonga ‘a’ana ‘oku sai pē ia Sea ko e me’a

ia 'a e Komiti Kakato ke tali, ka ko e katoa e ngaahi lea ko eni Sea 'oku 'asi pē ia he Tohi Lao fekau'aki mo e Fefononga'aki he Halapule'anga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi fakatonutonu ko ia 'oleva 'oku fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā na'e tu'unga nai e fakatonutonu ko eni mei he Pule'anga pea mo e tu'unga ko ē Lao pea ko hono 'uhinga pē ia 'ene fai mai ai e fakatokanga tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha'o me'a kehe 'au ki ai, ka ko e 'uhinga ia 'oku fai mai ai 'a e fakatokanga ka ke faka'osi mai 'e 'Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hoko atu pē ko e fika 4 ko ē ki lalo 'i he peesi 13 'a ia 'oku talanoa ai ngaahi feitu'u ki he **me'angāue fetu'utaki** pea mo e faka'osi **ngaahi tānaki'anga vaitafe** 'a ia ko e vai ko ē 'oku ha'u mei he vaitafe 'o tānaki, 'a ia ko e *dam* hono fakapālangi 'a ia 'oku tānaki foki e vai ko ē...ko e *dam* 'oku tu'u ma'u pē he vaitafe.

Ko e hoko ke langa maka mo e maka koloa mo e to'o. Ko e 3.2 ko e fakatonutonu pē ki ai 'i he **hu'a** 'a e tahi ko e **fe'alu'aki 'a e tahi** pea ko e hoko 'i he ngaahi ngāue vili...

<007>

Taimi: 1555-1600

Dr. Taniela Fusimālohi : ...'oku 'osi lelei pē kongā ko ia. Ko e 7 ngaahi koloa ko ē 'o tahi..

'Eiki Minisitā Fonua : Sea ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga 'i he fika 5. Ko e hā nai ha faka-Tonga lelei 'osi e ngaahi hala *motorway* hala fakakavakava 'oku hoko atu e ngaahi tanolo. Ko e hā e lea lelei ki he tanolo?

Dr. Taniela Fusimālohi : Ko u tui ko e tanolo ko e hala lolofonua koe'uhi ko e tanolo 'oku 'alu ia 'i lalo he kekeke. Ko u tui ko e hala lolofonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko e ki'i fakatonutonu pē fakatātā pe. Hangē ko e ngaahi tānaki'anga vai. Ko e faka-Pilitania ko e *dam* ko e faka-Tonga 'oku 'omai 'e he Fakafofonga ko e vaitafe. Ko e vaitafe ko e *river* ia 'oku 'ikai ko e *dam* ia Sea. Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ko e fakalea kakato 'oku pehē ngaahi tānaki'anga vai - vaitafe.

Lord Tu'ivakanō : Sea tapu mo e Feitu'una ko u kole atu ki he Feitu'u na kapau ko ena kuo 'omai 'a e ngaahi fakatonutonu ko ē fēfē ke tuku atu e ki'i Kōmiti ko eni 'a e Fale ke nau ō 'o 'omai 'a e ngaahi fakatonutonu ko ena he mahalo ko e hiki mai pē mei he me'a fakapālangi 'o 'omai e 'u me'a ko eni. Kae fai ha fakatonutonu e 'ū me'a ko ena 'osi pea toki 'omai ki Fale. Ko e fo'i me'a fo'ou eni ke tau ō mai he fakatonutonu ha me'a hangē ko ha loki ako mo e me'a he na'e tonu ke fai eni. Ko e ngāue eni ia 'a e Potungāue ko eni na'e tonu ke fai e me'a ko eni pea 'omai ki heni e me'a, ka 'oku 'ikai ke 'omai ha me'a ai ki heni ke tau toki ō mai 'o fakatonutonu. Ko u kole atu Sea ke fai mai ha tu'utu'uni ki he me'a ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti : Tali ia 'e 'Eiki Nōpele mahalo 'oku sai ia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē Sea.

Sea Kōmiti : Me'a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō Sea tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eua 11 'Eiki ni. Ko e anga foki enī ia 'enau fakatonutonu mai Sea. Ko e anga enī ia 'emau tui ko ē mo e fakalea mei he'emau kau ngāue ko ia na'a nau fakahoko 'a e ngāue ki he lao ko enī. Pea 'oku hangē ko e me'a ko ia na'e fai ai 'a e feme'a'aki 'anenai Sea 'oku pau pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea pehé ia 'oku 'osi ngāue'aki 'i he liliu faka-Tonga ko ia 'o e ngaahi lao ko e 'uhinga ia hono fakahoko mai ko ē 'e he tamaiki 'a e me'a ko enī. Ko u kole atu pē 'aku ia Sea ke tau nofo mu'a he tefito'i 'uhinga ko ē kakano ko ē 'o e Tu'utu'uni ko enī. Toki 'i ai ha fanga ki'i me'a ko enī pea tuku ke toe fai ha sio ki ai. Ka ko e tefito'i 'uhinga ia 'o e lao Sea 'oku ou tui au 'oku mahu'inga ke tau fai ai e feme'a'aki ko ia 'o e 'aho ni. Ko e sipela mo e faka -Tonga 'o e ngaahi fakapapālangi mo e 'u me'a ko ia ke tau ki'i falala ange pē ki he kau tama ko ē 'oku nau fai hono, 'a e ngāue fakalao ki ai.

Tali Pule'anga ki hono fehu'ia e kau 'Ateni Seniale he Pēnolo fili

Ka 'oku ou fie lave atu pē au Sea ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'anenai. Ko e AG Sea 'oku kau ia he Kōmiti. 'Ikai foki ke 'i ai ha kau pēnolo pau ia 'a ia 'e makatu'unga pē ia 'i he fiema'u ko ē 'o e 'aho ko ia 'o toki ui 'a e kau taukei ko ē ke nau ō mai ka ko e 'u me'a fakalao 'e pau ke fakakau mai ai 'a e 'Ateni Seniale pē ko ha taha mei he 'Ofisi ko ia ke fale'i kimautolu ki he ngaahi me'a fakalao.

Tautea \$5000 pe ngāue popula he ngaahi māhina tautea ki he ngaahi fakamatala loi

Ko e me'a ko ia na'e tokanga ki ai e Fakafofonga ki he Tangi 'oku 'i ai ko e kupu 18 foki 'oku ne talamai 'e ia 'a e me'a ko ia 'e fakahoko ki he kau tama ko ē 'oku loi 'a e kau tama lesisita 'oku nau ō mai 'o takihala'i pē 'omai 'a e ngaahi fakamatala ta'emo'oni he me'a pea 'oku 'asi pē ai hono tautea ko e pa'anga 'e 5000 pē ko e ngāue popula he ngaahi māhina.

Ko e konga ko ē ki he pē 'oku fili fakatatau ki he'enau mēmipa he ngaahi sino fakapolofesinale Sea 'oku 'i ai pē foki 'a e kau taukei 'oku 'ikai ke nau mēmipa. 'Oku 'i ai 'a e kau taukei 'oku mēmipa ka ko e taimi ko ia 'e 'omai ai 'enau tohi kole ngāue pē ko e *application* pau ke fakamaau'i kinautolu 'aki 'a e tu'unga ko ē 'oku nau 'i ai fakaako mo fakataukei he mala'e ko enī. Mou mea'i pē 'oku 'ikai ke fu'u tokolahi 'etau kau taukei ha fa'ahinga mala'e Sea pea 'oku pau pē ke fakahoko lelei hono *assess* ko enī 'o fakatatau ki he me'a ko ia 'oku nau 'omai mo e tu'unga fakataukei ko ē 'oku nau 'i ai. Pea 'oku nau 'i he Mēmipa 'i he sino fakapolofesinale pē 'ikai ka 'e fai pē ngāue ki ai. Mahalo Sea ko e ki'i fakahoha'a pē ia mālō.

Fu'u mahu'inga 'aupito EIA taha ia ngaahi fiema'u ki he langa

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea. Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tuku pē mu'a he fai ha pou pou atu ki he lao ko enī. Sea ko e taha enī ia 'o e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fiema'u fekau'aki pea mo e langa. 'Oku 'i ai 'a e ongo me'a 'e ua ki ha langa ke fakapaasi 'a ia 'oku kau ai 'a e potungāue 'a e motu'a ni 'i he *building permit* fiema'u 'aupito 'a e *EIA* ki ai.

'I he tafa'aki 'e taha Sea he 'oku nofo ia he vaha'a palani ko eni ko ē 'a e Pule'anga 'a ia 'oku nau fiema'u 'e nautolu 'a e *building consent*. Ko e tafa'aki ia 'oku nau toe fu'u fiema'u 'aupito 'e nautolu 'a e *EIA* ke kau ange ki ai ko e pelepelengesi 'o e *document* ko eni Sea 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku ne lava ke ne tokanga'i 'o e 'atakaí ko e 'uluaki ia.

Ko hono ua ko e ngaahi *mitigation* pē ko hono fakalelei'i ko eni ko ē 'a e 'ataakai 'oku 'i ai 'ene *impact* fakapa'anga ia 'o'ona. Pea ko e me'a 'oku pou pou ai 'a e motu'a ni ki he tefito'i lao ko eni he koe'uhí 'e lava 'o hoko 'a e tokotaha ko ē 'oku ne fai 'a e *EIA* ke ne hanga 'o 'omai ha fa'ahinga *solution* 'oku totonu pea mo e *mitigation* ko ē ki he palopalema.

Pea ko hono ua Sea me'a pē ko ē ko ē nau lave ki ai 'e lava ke ne 'omai ha *solution* 'o ha me'a 'oku ma'ama'a ange. 'I he ngaahi *project* lalahi ko eni ko ē 'i Tonga ni pea pehē ko e langa uafu hala fakakavakava mo e ngaahi langa ko ia kuo pau ke 'i ai hono *EIA* pea 'oku kau ia 'i he *costing* 'i he ngaahi ngaahi fakamole 'oku lalahi pea ko e me'a ia 'oku tonu ai pou pou ai 'a e motu'a ni ki he lao ko eni he koe'uhí ko e ko 'ene lalahi ko ē 'a e fakamole 'oku fiema'u ke ha'u ia mei ha tokotaha 'oku tonu 'ene faka'uto'uta ki hono 'omai 'a e lipooti ko eni ki he Pule'anga.

Ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu e lipooti ko eni ki he Pule'anga. Ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu e lipooti ko eni pea mo e pou pou mālō.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u mai ē, me'a mai e Tongatapu 1.

Pou pou kuo taimi ke 'i ai ha Tu'utu'uni ki he Lao *EIA*

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea mo e fakataha 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito pē 'i he fokotu'u 'o e lao ko eni pea mo hono lesisita 'o e kau *professional* ko eni ke nau fai e ngāue ko eni. Pea 'oku 'ikai ke puli ia he motu'a ni 'oku hongē tangata e fonua ni ki he kakai mataotao. Ko e me'a ko ē ko u tokanga ki ai pea kou tui pē 'oku 'i ai pē ha sio 'a e Pule'anga ki ai he 'oku 'ikai foki ke, kuo mahino 'oku 'i ai 'a e *fee* 'oku nau totongi ko e totongi ia 'enau lesisita 'i he'enau ma'u 'oange kia nautolu 'a e ngaahi mafai ko eni.

'Oku te'eki ai foki ke fu'u mahino ko e hā e *fee* pē 'oku mafai ke a'u e lao ko eni ki ai 'o fakangatangata ki he fee te nau hanga 'o *charge* 'aki e ngaahi ngāue 'a e kakai 'o e fonua te nau fakahoko. Pea hangē ko e ko e me'a na'e me'a ki ai 'a 'Eua 11 makatu'unga 'i honau ngaahi tu'unga fakaako mo e taukei 'oku ou tui 'aupito 'e 'i ai e fa'ahinga 'e ma'u 'enau lesisita 'a nautolu ka 'e 'i ai e ngaahi ngāue ia he 'ikai a'u 'ene taukei 'a'ana pē ko 'ene tu'unga fakaako ke ne fai 'a e lipooti ko ia. Ka 'e foki foki e me'a ia ko ia ko ia ki he tokotaha ko ē ha'ana e ngāue. Pea ko e fa'a taimi ia 'oku fa'a faingamālie ai ke hoko ha ngaahi me'a ko hono totongi 'e he tokotaha ko ē ha'ana e ngāue ia 'a e matāpule

pē ko hai ‘o ha’u ‘o fai ‘a hono *assess* ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Pule'anga pē ko ia pē ‘ikai mo e ngaahi lao ke ‘osi ange ‘oku hangē ‘oku ‘ikai fu’u tonu mo taau ‘oku malava ke hoko e me’a ko ia. He ko e *fee* ko eni ‘e totongi ‘aki nautolú ‘e fua ia ‘e he tokotaha ko ē ha’ana e ngāue ‘a ē ‘oku loto ke fakahoko ‘ene ngāue ‘oku fai.

Pea ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ‘oku ou fu’u pou pou lahi ‘aupito e motu’a ni ia ki hono fakahoko e me’a ko eni mo e lao ko eni pea kuo taimi pē ke tau a’u ki ai pea mo e, ‘o ‘ikai ko e hangē eni ha kamata ‘o ‘etau nga’unu mo hono tokangaekina makehe ‘o ‘atakaí kae pehē ki he langa.

Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fokotu’u ‘a’aku ia mo e fakamanatu ki he Pule'angá ko e taimi ko ē ‘e tali ai e ngaahi laiseni e kakai ko eni mo ‘enau lesisita ke kei mahino ‘oku ‘i ai e makatu’unga ‘aki ko hono tokanga’i ‘o ‘enau ngaahi *fee* ‘oku nau hanga ‘o totongi ‘aki e kakai ha’a nautolu e ngāue pea pehē ki honau ngaahi tu’unga fakaako mo e taukei ‘o fakatatau ki he ngāue te nau fai. Ka ko u fokotu’u atu au Sea he ko e kamata lelei ‘a e vakai ‘a e motu’a ni ia ki he kupu’i lao ko eni ki he nga’unu ki he langa ‘a e fonua ‘o fakatatau ki he tūkunga ‘o māmani pea mo e ‘atakaí fokotu’u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko eni ‘oku fokotu’u mai kātaki ko ia ‘oku ne tali e ...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A e, ‘ikai he ‘ikai ke toe tali ke mou toe me’a mai.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai koe Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: ‘Oku faka’ofa’ofa pē ‘a e laó he ko e me’a ‘oku tonu ke tau muimui ki ai ka koe’uhí ‘oku ‘i ai pē tokanga he ko e taimi ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

Lord Tu’ivakanō: ... ‘ai pea pehē ‘oku poto e fa’ahinga ‘oku ō ‘o ako ‘o poto pea ō mai ‘oku nau fai e ngāue. Kae ‘i he taimi tatau koe’uhí ko e ngaahi me’a na’a tau ako mei ai mo tau sio ki ai pea tau fanongo ki ai. Ko ‘eku fakatātā pe eni ki he uafu ko ē ‘o Ha’afevá, talamai ‘e he kau potó faka’ofa’ofa hē, ‘asi hake e la’ā pea ‘oku faka’ofa’ofa e feitu’u ‘oku ‘i ai. Talamai ‘e Ha’afeva mou ō ki he tafa’aki ‘e tahá he ko e feitu’u ia ‘oku fai ai ‘a e ha’u ko ē ‘a e ‘ū vaká pea ‘oku malu ai.

Ko e ‘osi pe ko ē hono langa e me’á movete, ha’u pe ko ē matangí mo e me’á kuo movete e uafú ia. Ko fē leva e pa’anga na’e ‘omai ‘o langa’akí, ‘oku ‘ikai ko e fakamole ia? ‘Oku fai ‘etau me’á pea tau ako meí he ngaahi me’a kuo ‘osi. Ka ko eni te tau ō hake ‘o lau, ō mai e kau poto mo e hā. Te’eki ai ha *motorway* ‘i Tongá ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu Sea kātaki

Lord Tu’ivakanō: Ko e hā ho me’a ‘oku fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu Sea ko e ‘ai pe mu’a ke makehe ‘a e *building consent* ia pea meí he *EIA*. Ko e *building consent* ia Sea

ko e taimi ia ‘oku fai ai e langá mo e feitu’u ‘oku tu’u aí. Ko e lao ia ko ení ia he *EIA* ‘oku te’eki ke paasi ia ke langa. Sea ko e taha pe ia e ngaahi *document* ke fakapaasi’aki ‘a e building permit pea mo e *building consent*. Ko e ngaahi feitu’u kehekehe ia ‘i he laó, ngaahi feitu’u kehekehe ia ‘oku ‘i ai e mafái. Pea ko e tokotaha ko ē te ne fokotu’u ha me’a ke langá ko e tafa’aki kehe ‘aupito ia.

EIA ia ko eni ‘oku tau talanoa ki aí ko e taha ia he ngaahi *requirements* ‘oku lahi ‘aupito ke lava ke foaki ai ha *building permit* pea mo ha *building consent*, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai faka’osi e Tongatapu Hou’eiki Nōpele

Lord Tu’ivakanō: Ko u faka’apa’apa pe au ‘i he me’a ko íá ‘oku tatau pe ia mo e building. Kapau te mou laka atu ki he mangafā ko ē, fale ko ena ko ē ‘oku tu’u ai e hā ko eni e telefoni ‘oku hanga atu pe ko ē ki he. Na’e me’a tatau pē, pea na’e fekau ke ō fakamālohi’i e ‘ū ngaahi pou kae ‘oua toe veteki e falé mo e fakamole pa’anga. Kaikehe ‘oku ‘ikai ke tau toe nofo ke tau fa’a lau ki he ‘u me’a he kuohili ka ko e ngaahi me’a ‘oku hoko. He ko e *EIA* me’a ko íá ‘oku tonu ke fai e tokanga lahi ke ‘omai e kakai pau ‘oku nau ōmai ‘o fakahoko e fatongia. Pea ‘oku tonu pe ke ‘ai pe mo ‘eke’eke ki he ‘anautolu ‘a e kakai ‘oku nau nofo ‘oku nau ‘ilo ‘a e ngaahi me’a ko íá. Kaikehe kae tuku atu pe ki he me’á ‘o hangē ko ‘eku talaatú Ministiā ‘e hoko pe ngaahi me’a ni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko e fokotu’u mai ē ko ia ‘oku mou loto ke tali e tu’utu’uni ko ení mou kātaki ‘o hiki homou nima.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, te’eki foki ke faka’osi ‘eku malanga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai, ‘ikai me’a ki lalo, me’a ki lalo, me’a ki lalo hoko atu, ko ia ‘oku mou loto ke tali e tu’utu’uni ko ení kātaki hiki hono nima

Dr. ‘Aisake Eke: Sea kātaki fakamolemole tapu pe moe Feitu’u na mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato tali ai mo e fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai kātaki Tongatapu 5 me’a ki lalo hoko atu e pālotí

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, Tevita Fatafahi Puloka, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minsitā Ngoué, loto ki ai e toko 12.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki ‘o hiki hono nima

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘ikai ke loto ki ai e toko 4.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu he lava ‘etau ngaahi tu’utu’uni kole atú ki he toenga ‘etau ngaahi ngāué tau hanganaki ki ai ‘apongipongi hoko atu ai ‘etau ngaahi ngāue ki he fakamatala fakata’ú. Ko e ngaahi malanga, tapu ange mo kimoutolu Komiti Kakatō teuteu’i mai homou ngaahi poiní, ‘uhingá kuo vave ‘etau ngaahi ngāué ‘e ngalingali to’o e ngaahi taimi fakahoko’aki e ngaahi fatongia kehe ‘a e Falé ni. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na'e liliu 'a e Fale 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki mohetolo e Falé ki he 10 'apongipongi ne toe 'i ai ha me'a
'Eiki Minisitā ...

<010>

Taimi: 1610 – 1615

'Eiki Sea: ...'ikai, tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea)

<010>